

Anmeldelser

Ebba Hjorth (ledende redaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (red.): Dansk Sproghistorie. Bd. 3. Bøjning og bygning. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2019. 436 sider. ISBN: 978-87-7184-164-0. Vejl. pris: 399,95 kr.

Med udgivelsen af bind 3, *Bøjning og bygning*, er første halvdel af det imponerende værk *Dansk Sproghistorie* afsluttet. Bindet beskriver primært sproget som et morfologisk og syntaktisk system der ændrer sig over tid, og som varierer alt efter sprogbrugerens geografiske, sociale, etniske og aldersmæssige tilhørsforhold. På grund af den omfattende brug af sprogvidenskabelig terminologi kan man sige at bind 3 især henvender sig til specialister på området.

Bindet er inddelt i fire store kapitler omhandlende morfologi (kapitel 10), syntaks (kapitel 11), dialekter (kapitel 12) og sociolekter (kapitel 13) fra runetiden frem til i dag. De to første kapitler følger den generelle sproglige udvikling på det grammatiske felt, mens de to sidste kapitler med en bredere pensel skildrer forskellige former for sproglig variation. Ud over udtaleforhold og grammatik inddrages også ordforråd og ortografi som del af de sproglige varieteters særtræk. Opdelingen af bindet i to kapitler om alment sproglige træk og to kapitler om variationsproglige træk kunne godt afstedkomme metodiske problemer. Umiddelbart lægger denne inddeling op til en klar afgrænsning mellem normeret og ikke-normeret sprogbrug. Dette er imidlertid ikke tilfældet; fremstillingen af de mere generelle linjer er åben for variation og paralleludviklinger, og omvendt er fremstillingen af varietetene orienteret mod de alternative normer som findes uden for den egentlige normering. Balancen er i det store og hele opnået. Ikke desto mindre giver det et skævt billede af virkeligheden når betegnelsen standardsprog anvendes om det sprog der beskrives i de to første kapitler (7). Derved foregives det at det moderne standardsprog, der først rigtigt etableredes i løbet af 1800-tallet, skulle kunne føres helt tilbage til vikingetiden. Ud over denne detalje er der flere uoverensstemmelser imellem bindets afsnit som forstyrrer helhedsindtrykket. Generelt udviser forfatterne præcision og stort overblik, men enkelte steder sløres billedet. Dette skyldes forfatternes forskellige metodiske tilgange samt en indforstået og til tider divergerende brug af fagterminologi. Nedenfor gennemgås både kvaliteter og kritikpunkter med nedslag forskellige steder i bindet.

Behandlingen af runetidens morfologi er overladt Michael Lerche Nielsen og Marie Stoklund der begge er anerkendte specialister på dette felt. Runetidens sprog er et komplekst anliggende som bygger på et sparsomt kildegrundlag. De forhåndenværende kilder udnyttes fuldt ud til at give en flot og detaljeret gennemgang af runetidens bøjningsforhold. Det skal dog bemærkes at diateseforholdenes kompleksitet og udviklingshistorie savner nærmere uddybning. I afsnittet nævnes de tre diateseformer aktiv, medium (også kaldet mediopassiv) og passiv som en del af de germanske sprogs verbalsystem (14). Med udgangspunkt i dette system og uden nærmere uddybning følger beskrivelsen af runesprogets konjugationer. Hvorfor denne praksis er uheldig, vil der blive argumenteret for i det følgende. Medium/mediopassiv er en diateseform der udtrykker subjektets påvirkning af sig selv. Formen er overleveret i gotisk, men i urnordisk findes den tilsyneladende kun som fossil. Det eneste urnordiske eksempel er formen *haite* 'jeg hedder/kaldes' (Kragehul-spydskaft, dateret til perioden 470-490) i 1. person singularis af reduplikations verbet **haitan*. Med kun ét belæg fra det forhåndenværende kildemateriale er det problematisk at betegne medium/mediopassiv som en eksisterende bøjningskategori. Som erstatning for denne diateseform opstod i nordisk en ny reflexiv bøjningskategori gennem enklise mellem verbet og et efterfølgende reflexivt pronomen: Således blev *hun kalder sig* til *hun kaldes* (15). Man kunne for så vidt godt forsvare at bruge betegnelsen medium/mediopassiv om de nye reflexive verbalformer med endelsen *-s*, men i så fald burde det tydeligt fremgå at der sproghistorisk er tale om to forskellige bøjningskategorier. Det er uklart for læseren hvad der egentlig menes med denne diateseform, og forvirringen forstærkes af de forskellige forfatteres anvendelse af kategorien. Mens Michael Lerche Nielsen og Marie Stoklund som ovenfor nævnt opererer med de tre diateseformer aktiv, medium og passiv, anvender Britta Orlrik Frederiksen i det følgende afsnit betegnelserne aktiv og mediopassiv om de to diateseformer i gammeldansk (41). I afsnit 12.5 om dialekternes bøjningssystem henvises endvidere til aktiv, passiv og medial form (281-283). Andre eksempler på manglende fælles terminologi bindets afsnit imellem er en vekslen mellem betegnelserne perfektum participium (f.eks. 284) og præteritum participium (f.eks. 99) samt helsætning/ledsætning (afsnit 11.1 og 12.6), hovedsætning/ledsætning (afsnit 13.5) og hovedsætning/bisætning (afsnit 11.2). I en sammenhængende fremstilling af det danske sprogs historie burde der være én gennemgående terminologisk praksis med klart defineret betydningsindhold.

Yderligere et element der forstyrrer helhedsindtrykket, er de forskellige metoderiske tilgange der præger nærværende bind. Hermed er der i særlig grad lagt op til en nærmere diskussion af kapitel 10 som helhed. I modsætning til de øvrige kapitler er dette kapitel, der omhandler morfologi, skrevet af flere personer med for-

skellige metodiske tilgange og med hver sit princip for opbygningen af afsnittene. De efterfølgende kapitler om syntaks, dialekter og sociolekter er derimod i det store og hele skrevet af enkeltpersoner, dog med enkelte bidrag fra andre forskere. Det giver en markant forskel i fremstillingernes sammenhængskraft; kapitlerne om syntaks, dialekter og sociolekter er alle bygget over samlende og konsekvente dispositioner, mens morfologikapitlet i høj grad savner den røde tråd.

Problemet i morfologikapitlet er at forfatterne har forskellige tilgange til stoffet, og at afsnittene derfor ikke har samme struktur. I behandlingen af gammeldansk i afsnit 10.2 anlægger Britta Olrik Frederiksen en traditionel grammatisk linje og gennemgår forminventaret ud fra en sådan systematik. Her mærker man i høj grad eksistensen af Johs. Brøndum-Nielsens (1928-1973) gammeldanske grammatik som målestok for hvordan stoffet skal præsenteres. Dette betyder at nye bøjningsformer samt nye anvendelser af allerede eksisterende bøjningsformer blot registreres uden at blive forklaret som en del af et nyt velfungerende sprogsystem. F.eks. beskrives det på side 53 hvordan nominativ kan overtage den oblikke forms funktion og vice versa. Her kunne man med fordel have inddraget Eva Skafte Jensens (2011) og mit eget (2018) forsøg på funktionelt at forklare sådanne sprogbrugsændringer som semantisk og pragmatisk motiverede. En anden indvending går på anvendelsen af eksempelmateriale. For det første savnes der flere konkrete eksempler fra gammeldanske tekster; for det andet er de fleste eksempler anført uden kildehenvisning. Hanne Ruus har haft den lidt utaknemmelige opgave at beskrive morfologien i ældre nydansk uden at kunne støtte sig til videnskabelige forarbejder. Opgaven løses i det store og hele klart og elegant med en gennemgang af forminventaret i et udvalg af periodens kilder. Med intentionen om at give læseren det store forkromede overblik gås der imidlertid lidt for let henover visse områder. Eksempelvis konstateres det på side 81 uden videre at det gamle genussystem bestående af maskulinum, femininum og neutrum allerede er helt forsvundet til fordel for det todelte system med utrum og neutrum. Ganske kort bemærkes det derefter at der findes »spor af ældre genus ved pronominal henvisning med *han* og *hun* til gamle maskulinums- og femininumsord« (81). Helt så enkelt kan billedet imidlertid ikke skitseres. Som jeg har vist (2019), fremgår det af den pronominal henvisningspraksis i tekster fra 1500- og 1600-tallet at der i overgangsperioden mellem de to ovennævnte genussystemer eksisterede et firedelt system hvor utrum anvendtes på lige fod med maskulinum og femininum. Endelig gennemgår Henrik Galberg Jacobsen de morfologiske forhold i skriftsproget efter år 1700. Igen vælges der en ny tilgang til stoffet; denne gang bygger beskrivelsen nemlig ikke på primærkilder, men i stedet på sproghistoriske fremstillinger, ordbøger og samtidige grammatikker. Da specielt grammatikker har en tendens til at foreskrive frem for at beskrive, giver denne fremgangsmåde et noget

mere usikkert billede af den sprogbrug der faktisk herskede i samtiden. Grammatikkernes meget forskellige fremstillinger af brugen af konjunktiv i yngre nydansk er et godt eksempel på hvor lidt man kan regne med sådanne ovenfrakommende sproglige regelsæt (98). En undersøgelse af den faktiske sprogbrug i forskellige tekster havde været at foretrække, men det havde naturligvis været en meget mere omfattende opgave. Med Henrik Galberg Jacobsens indgående kendskab til perioden og omhyggelige omgang med stoffet må man sige at det alligevel lykkes for ham at levere en overbevisende samtidsskildring på de præmisser der sættes op.

Som følge af de netop nævnte metodiske forskelle kommer billedet af morfologien til at fremstå temmelig flimrende uanset de enkelte afsnits uomtvistelige kvaliteter. Det havde været godt at se en samlet behandling af morfologiens historie. For moderne dansk morfologi er det kendetegnende at der på den ene side findes et ret kompliceret verbalsystem med forholdsvis få kategorier, men med en ganske anselig mængde bøjningsendelser. På den anden side står et nominalsystem som af runetidens bøjningskategorier udover genitiv, hvis grammatiske status er omdiskuteret, kun har bevaret numerus, og hvor de fleste af bøjningsformerne har ændret både indhold og udtryk. Mens kasuskategorien er gået tabt, er der til gengæld fremkommet en ny kategori i form af bestemthed. Denne udvikling munder ud i et helt nyt system som ikke længere kan kaldes flekterende; det er snarere agglutinerende af natur sådan som det er blevet foreslået af f.eks. Erik Hansen og Lars Heltoft (2011: 221-223). Endelig er pronominalbøjningen blevet noget forenklet, og mange former har fået nye funktioner. Fremstillingen af den morfologiske udvikling i kapitel 10 kommer i småbidder, og det store billede, som her kun er forsøgt skitseret meget groft, kommer ikke rigtigt frem.

I kapitel 11 får man til gengæld svar på nogle af de spørgsmål man sidder tilbage med efter at have læst det foregående kapitel om morfologien. I forbindelse med Sebastian Møller Baks omhyggelige og meget præcise fremstilling af runetidens syntaks skal blot én detalje fremhæves. Hvorvidt det ældste runesprog havde sluttillet verbum, kan der argumenteres for og imod, og for en forståelse af de germanske sprogs position i den generelle udvikling af indoeuropæisk er spørgsmålet afgørende. Med de relativt få kilder der står til rådighed, fremlægges den relevante evidens overskueligt og koncist, og der perspektiveres fint til den almene litteratur om og diskussion af problemet. Efter dette indledende afsnit leverer Lars Heltoft under medvirken af Marita Akhøj Nielsen en samlet analyse af udviklingen fra de ældste middeldanske kilder frem til i dag. Her sammenkædes morfologiske og syntaktiske ændringer med udgangspunkt i et funktionelt sprogsyn der følger de samme analytiske parametre som Erik Hansen og Lars Heltoft anvender i *Grammatik over det Danske Sprog* (2011). Ved hjælp af denne metode forklares det bl.a. hvordan to forskellige bøjningsformer af et substantiv

med efterhængt bestemt artikel kan illustrere overgangen fra et ældre til et yngre syntaktisk system (154). I ældre middelskånsk bøjedes både substantivet og artiklen i genitiv, jf. *forrædhar-a*[GEN]-*n*[BEST.ART]-*s*[GEN] ‘forræderens’. Efterhånden ændredes denne praksis sådan at man i yngre middelskånsk udelukkende tilføjede en genitivendelse efter den samlede nominalhelhed, jf. *forrædhar-in*[BEST.ART]-*s*[GEN]. Denne udvikling hænger sammen med overgangen til et nyt artikelsystem. Indtil slutningen af 1200-tallet fandtes der i dansk ikke nogen ubestemt artikel, og den bestemte artikel blev kun sparsomt brugt. Således hedder det i første kapitel af Skånske Lov i håndskriftet B 69 fra ca. 1350: *FAR. Man kunu* ‘får mand kone’. I en moderne dansk oversættelse ville man derimod ikke kunne undlade at indsætte to ubestemte artikler: *Hvis en mand får en kone*. Fordi artikler i nominalhelheder som *en mand* og *manden* tidligere ikke var obligatoriske, markeredes kasusformen på selve substantivet. Men efter at artiklen eller et andet bestemmerled, f.eks. et possessivt eller demonstrativt pronomen som *sin* og *denne*, var blevet en fast del af nominalhelheden, sådan som det også er tilfældet i dag (179-180), kunne man nøjes med at markere kasus ét sted i den samlede helhed. Således fremstilles den syntaktiske udvikling som én lang sammenhængende proces fra det ene til det andet velfungerende system. I modsætning hertil kan man under læsningen af kapitel 10 få indtryk af at forskellige morfologiske udviklinger som f.eks. kasussystemets gradvise forenkling (53) førte til perioder med sproglig forvirring og mangel på systematik.

Omdrejningspunktet for kapitel 12 er dialekterne. Her behandles det stof som er indsamlet i forbindelse med de store folkemålsundersøgelser i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. Dette stof er for størstedelens vedkommende indsamlet blandt ældre talende bosiddende i landbrugsområderne uden for byerne. I indledningen gør Karen Margrethe Pedersen opmærksom på stoffets muligheder og begrænsninger. Fordi man under indsamlingsarbejdet fortrinsvis opsøgte informanter med den ældst mulige folkelige sprogbrug, er bydialekterne stort set ikke repræsenteret i materialet. Mulighederne i stoffet ligger til gengæld lige for. Gennem optegnelser, spørgelisteundersøgelser og lydoptagelser af forskellig art har man kunnet fastholde en lang række af alternative versioner af dansk, nogle gange stærkt arkaiske, andre gange præget af interessante og gennemgribende fornyelser. Også for en nærmere karakteristik af sproget i dag er alle disse mikrovariationsforhold af meget stor betydning. Kommende generationer af sprogforskere vil utvivlsomt kunne drage nytte af kapitlets fine præsentation af stoffet med henblik på at trænge længere ind i mikrovariationen i dansk.

Kapitlet indledes med Lars Brinks gennemgang af udtaleforholdene i hoveddialekterne. Her opridses de vigtigste træk som derefter sættes ind i en lydhistorisk kontekst. Generelt er der tale om en solid præsentation og analyse af det fore-

liggende materiale som gør det muligt at se de forskellige dialekters fælles- og særtræk i en større sammenhæng. Visse emner berøres imidlertid meget overfladisk hvilket resulterer i upræcise eller mangelfulde formuleringer. Et eksempel herpå finder man i forbindelse med omtalen af infortissvækkelsens udbredelse og fuldbyrdelse. På side 236 bemærkes det over få linjer hvordan infortissvækkelsen bevæger sig fra jysk over ømålene og frem til skånsk hvor den afsluttes omkring 1240. At infortissvækkelsen skulle være gennemført i skånsk allerede i første halvdel af 1200-tallet, stemmer langt fra overens med den sproglige tilstand i velkendte kilder som Skånske Lov i håndskriftet B 69 fra ca. 1350 og Sjælens Trøst i de to håndskrifter C 529 og A 109 fra ca. 1425. Både inden for kasus-, verbal- og bestemthedsbøjningen finder man adskillige eksempler på brugen af fuldvokaliske bøjningsmorfer. For en nærmere beskrivelse og analyse af kasusmorfologiens struktur og funktion i disse håndskrifter, se Eva Skafte Jensens (2011) og mit eget (2018) bidrag til forskningen.

I det næste afsnit udfolder Viggo Sørensen ordforrådet i dialekterne. Her behandles problemerne vedrørende kontinuitet og fornyelse samt overgang til standardsprog udførligt og med anskuelige eksempler. Gennem en sammenstilling af sprog, kultur og samfund forklares det hvorfor netop ordforrådet var den første del af dialekternes særpræg der måtte vige – enten til fordel for rigsdanske modsvarigheder eller uden nogen form for erstatning:

I takt med at tidligere tiders hjemmeproduktion af fx kød, mælk, øl og arbejdsredskaber veg for andelsvirksomhed eller indkøb fra en hurtigt voksende industri, blev en mængde gamle dialektbetegnelser overflødige. Kun bryggeriarbejderen havde fremover brug for betegnelser knyttet specielt til bryggeprocessen, og det blev med fagets udvikling en overregional fagterminologi; tilsvarende i mange andre produktionssammenhænge (265).

I de nye regionale varianter af standardsproget er det kun særligt ladede dialektord som *træls* og *bøvl* der har overlevet fordi de er uden paralleller i rigsdansk (266). Fremstillingen viser med klar tydelighed at der er tale om en anerkendt specialist på området.

Den væsentligste del af dialektkapitlet er viet behandlingen af det grammatiske stof: orddannelse, morfologi og syntaks. Alle afsnittene er skrevet af Karen Margrethe Pedersen som giver læseren en brillant og fascinerende rundtur gennem stoffet. Især morfologiafsnittet skal fremhæves; her præsenteres de forskellige dialekters formverden i sammenligning med forholdene i rigsdansk, og løbende trækkes der tråde tilbage til gammeldansk. Som eksempel herpå kan nævnes beskrivelsen af genussystemets udvikling. Mens Bornholm, de afståede landsdele

øst for Øresund, Øerne (undtagen Ærø) samt Vendsyssel og Djursland har bevaret det gamle system med tre genera, er størstedelen af Jylland gået fra tre til to genera ligesom i rigsdansk. I Vestjylland fungerer det todelte system dog anderledes end i rigsdansk på den måde at tællelige substantiver er utrum, mens utællelige substantiver er neutrum. På side 298 giver Karen Margrethe Pedersen en plausibel forklaring på overgangen til det rigsdanske tokønssystem som fandt sted i løbet af 1500-tallet. Fordi København på daværende tidspunkt var beboet af både sjællændere, skåninge og nedertysktalende, opstod der en livlig sprogkontakt og dermed også sprogblending. Ligesom sjællandsk og skånsk havde nedertysk tre genera, men ved den ubestemte artikel, talordet *en* samt visse possessive pronomener kunne der være sammenfald mellem maskulinum og femininum. Disse formers lydige lighed med de danske femininumsformer kan have medført en tilsyneladende overrepræsentation af den feminine genuskategori der på denne måde har fortrængt den maskuline. For en mere detaljeret gennemgang, se Karen Margrethe Pedersens (1999) grundige analyse. På den måde fremstilles sammenhænge og kontinuitet meget overbevisende. Der kan dog rejses en indvending mod brugen af termen infiks om *-n-* og *-r-* i f.eks. *blegne* og *dalre* (274-275). Disse affikser står mellem roden og infinitivendelsen, og de er ikke inkorporeret i selve roden sådan som et infiks per definition altid er. Der er således i begge tilfælde tale om et suffiks efterfulgt af infinitivendelsen *-e*.

Det sidste kapitel i bind 3 introducerer til sociolingvistisk variation i dansk. Her er det Inge Lise Pedersen der alene gennemgår sprogsystemet fra udtale over ordforråd til morfologi og syntaks. I en lang og flot introduktion leverer hun et godt overblik over udviklingen inden for sproglig variation fra vikingetiden frem til i dag for så vidt som det er muligt at sige noget derom ud fra det forhåndenværende kildemateriale. Meget overbevisende forbindes de forskellige tidsaldres samfundsforhold med forskellige variationsformer eller mangel på samme. Således beskrives det hvordan skrive- og læsefærdighed i tidlig middelalder kun var gejstligheden beskåret og fra omkring år 1200 også adelen. Efter overgangen fra runer til latinske bogstaver var det latin der dominerede skriftsproget. Det er uvist om denne forskel mellem de øverste samfundslag og resten af befolkningen har ført til talesprogsvariation (348). Først efter standsamfundets indførelse omkring år 1400 kan der dokumenteres en entydigt socialt betinget sproglig variation. Mens adelen, gejstligheden og byens borgere var flersprogede i forskelligt omfang, talte bønderne udelukkende deres egen dialekt. Der opstod på denne måde en stor forskel mellem land og by, og formentlig kunne man også høre en vis variation mellem de forskellige stænder inde i byerne (350). Af afgørende betydning for den videre udvikling er det at København allerede i 1500-tallet etablerer sig som sprogligt normcenter. Et ty-

deligt eksempel herpå er den ovenfor omtalte overgang fra et tredelt til et todelt genussystem som på dette tidspunkt udbreder sig i skriftsproget (350). Bestræbelserne på en sproglig uniformering fortsatte frem til midten af 1800-tallet hvor standardsproget for alvor kan betegnes som en realitet (352). Dette medførte et endnu skarpere skel mellem landbefolkningens lavt rangerende dialekter på den ene side og adelens og de velhavende borgeres fornemme sprog på den anden side. I købstæderne og særligt i København kommer de tilflyttede bønders sprog således til at afspejle deres placering nederst i hierarkiet (352). Som eksempel nævnes hvordan perfektum participiumsændelsen *-en*, der i flere vest- og østjyske dialekter forekommer ved stærke verber, udvikler sig til et af flere lavsociale træk hos arbejderklassen i Århus, Odder og Vinderup (389). Den socialt betingede talesprogsvariation fortsætter efter industrialismens frembrud med klare forskelle mellem arbejder- og middelklasse som i hovedstaden udmønter sig i de to sociolekter lav- og højkøbenhavnsk (354-355). I det postindustrielle samfund mindskes de klassebetingede sprogforskelle til fordel for en ny form for variation mellem såkaldte stilgrupper der f.eks. inddeler sprogbrugerne i seje og pæne typer (367). Som følge af den øgede indvandring opstår der derudover flere etnisk relaterede varieteter (368-369). Om den sproglige variations udvikling i Danmark kan det meget overordnet siges at man fra middelalderen og frem til det postindustrielle samfund har bevæget sig fra en blanding mellem stilrelateret og socialt betinget variation med hensyn til både udtale, bøjning og syntaks til en fortrinsvis stilbetinget variation der på udtryksiden stort set er begrænset til udtaleforhold. Når det nævnes at sammenblandingen af verberne *ligge* og *lægge* i moderne dansk udelukkende kommer til udtryk i den fælles udtale [ˈlegə] der skyldes en generel tendens til lydglukning af *æ* til *e* (394), er det imidlertid ikke korrekt; som underviser på Aarhus Universitet kan undertegnede konstatere at infinitiv-, præsens- og participiumsformerne *ligge* og *lægge*, *ligger* og *lægger* resp. *ligget* og *lagt* forveksles både på skrift og i tale blandt yngre sprogbrugere. Dette til trods for at der hos de fleste sprogbrugere uden problemer skelnes mellem præteritumsformerne *lå* og *lagde*. En sådan mindre detalje rokker dog ikke ved at Inge Lise Pedersen som den ubestridte ekspert på området leverer en både overskuelig, dybdegående og sammenhængende fremstilling af de danske sociolekter. På elegant vis sammenkobler hun den sociolektale variation med både den dialektale udvikling og mere generelle tendenser inden for udtale, ordforråd, morfologi og syntaks. Selv om bind 3 ikke afsluttes med et sammenfattende kapitel, sidder man takket være Inge Lise Pedersens bidrag alligevel tilbage med et godt overblik over forbindelsen mellem generelle udviklinger inden for sprogsystemet og forskellige former for sproglig variation.

Overordnet for hele bind 3 gælder det at der med hensyn til formalia på visse områder mangler fælles fodslag. Der er ikke konsensus om hvordan eksempler skal opstilles, glosseres og/eller oversættes samt kildefæstes. I nogle afsnit er længere eksempler integreret i brødteksten, de efterfølges af en oversættelse uden glossering, og kildeangivelsen er i mange tilfælde udeladt. Det vil sige at man ikke umiddelbart kan gå til den relevante kilde for at undersøge eksemplet nærmere i en større kontekst. Andre steder står eksemplerne adskilt fra den øvrige tekst og opstillet nummereret i punktform med tilhørende glossering, oversættelse og tydelig kildeangivelse inkl. sidehenvielse. Nogle læsere opfatter måske en udeblivende kildehenvielse som et mindre afsavn, men for en sprogforsker er det af afgørende betydning at kunne se en bøjningsform eller en syntaktisk konstruktion i en genre- og emnemæssig kontekst. Som antydnet ovenfor mangler der i flere tilfælde desuden henvisninger til relevant sekundærlitteratur. Det lader til at omfanget af sekundærlitterære referencer bevidst er blevet holdt på et minimum for at undgå for mange forstyrrelser under læsningen. Da nærværende bind i høj grad henvender sig til andre sprogforskere som ønsker at gå dybere ned i stoffet for eventuelt at kunne nå frem til nye resultater, er denne praksis uheldig. Til sidst skal den righoldige brug af illustrationer kommenteres. I mange tilfælde suppleres teksten med velanbragte håndskriftfotografier, dialektkort og bøjningsskemaer. I andre tilfælde virker illustrationerne imidlertid mere eller mindre vilkårligt placeret som var de blevet indsat blot for illustrationens skyld. Et eksempel finder man på side 254 hvor forsiden af et sønderjysk julehæfte fra 1946 optager halvdelen af pladsen uden at have nogen indholdsmæssig forbindelse til brødtekstens emne, nemlig udtaleforholdene i de danske dialekter. Det forekommer desuden at uddybende figurforklaringer mangler, f.eks. på side 14 og side 242.

Sammenligner man *Dansk Sproghistorie* som helhed med værkets forgænger, Peter Skautrups *Det danske Sprogs Historie* (1944-1970), springer det tydeligt i øjnene at førstnævnte mangler den ubrudte kontinuitet som Peter Skautrup opbygger fra først til sidst. Selv om man med den nye sproghistorie således kan få fornemmelsen af snarere at læse en antologi med forskellige artikelbidrag end en monografi skrevet af flere forfattere, er det en stor fordel at det hele vejen igennem er særligt udvalgte eksperter der udtaler sig inden for afgrænsede områder.

Den samlede konklusion er at nærværende bind udgør et afgørende bidrag til beskrivelsen og forståelsen af det danske sprogs historie med mange vigtige detaljer og opdateret viden. Samtidig med at der introduceres overskueligt tilkompliceret stof, gives der mange steder ansatser til væsentlige forskningsopgaver. Afslutningsvis skal forfatterne roses for inddragelsen af talrige eksempler fra et bredt udvalg af kilder som på autentisk vis kan illustrere sprogets udvikling og variation. For filologiske ildsjæle som undertegnede er kilderne det afgørende fun-

dament og udgangspunkt for alle former for sprogforskning; først kommer sprogbrugen, derefter sprogteorien.

- Brøndum-Nielsen, Johs. (1928-1973): *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*. Bd. 1-8. København: J.H. Schultz & Akademisk Forlag.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft (2011): *Grammatik over det Danske Sprog*. Bd. 1-3. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jensen, Eva Skaftø (2011): *Nominativ i gammelskånsk – afvikling og udviklinger med udgangspunkt i Skånske Lov i Stockholm B 69*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Pedersen, Karen Margrethe (1999): »Genusforenklingen i københavnsk«. *Danske Folkemål* 41: 79-105.
- Petersen, Kathrine Thisted (2018): *Udviklingen af inkorporation fra gammeldansk til moderne dansk – fra umarkerede kasusformer til markeret artikelløshed og enhedstryk*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Kathrine Thisted (2019): »Menneske – han, hun, den eller det? Genusforenkling og genusændring fra gammeldansk til moderne dansk med sideblik til svensk«. *Danske Studier* 2019: 5-41.
- Skautrup, Peter (1944-1970): *Det danske Sprogs Historie*. Bd. 1-5. København: Gyldendal.

Kathrine Thisted Petersen

Ebba Hjorth (ledende redaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (red.): Dansk Sproghistorie. Bd. 4. Dansk i brug. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020. 416 sider. ISBN: 978 87 7184 165 7. Vejl. pris: 399,95 kr.

Det hidtil seneste bind i Aarhus Universitetsforlag og Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs store 6 binds sproghistorie, bd. 4, behandler sproget i brug. Mens de hidtidige bind har gjort rede for forskningsmetoder og (i videste forstand) grammatiske ressourcer i sprogets historie, skal dette bind dække den brug som sprogbrugerne i allerbredeste forstand har gjort af sproget siden begyndelsen af middelalderen. Det er et kæmpemæssigt terræn der skal skridtes af, og det kan ikke lade sig gøre uden meget store generaliseringer og meget forkromede overblik. Her er mange komplekse faktorer i spil, frem for noget sociologiske og stilistiske problemer, men også historiske og litteraturhistoriske spørgsmål. Det er et bind med mange fornemme enkeltbidrag, men – i modsætning til de tidligere bind – også med nogle påfaldende skævheder og inkonsekvenser. Mange af teksterne vil

formentlig blive standardtekster i undervisningen i bestemte domæner og genrer i mange år frem, andre vil bestemt ikke.

Dispositionen af bindet ser umiddelbart fortrinlig ud. Bindets fire afsnit betegnes »Lov, bibel og salmer«, »Viser, sange og ordsprog«, »Sprog og medier« og »Dannelse og uddannelse«; med disse områder skulle man synes at centrale sider af sprogbrugerens tilværelse er dækket af. Rækkefølgen i bindet er lidt sær; afsnittet om dannelse og generelle læsefærdigheder havde nok alt iberegnet været den mest naturlige optakt til bindet. Men det er nok en anke som kun en anmelder vil komme med. Den normale bruger af bogen, der opsøger sine særlige interessefelter, vil næppe have noget problem med det. Alligevel er dispositionen heller ikke inden for afsnittene ganske heldig; under de enkelte overskrifter optræder der stof som ikke er særlig godt relateret, hverken til konteksten eller til temaet for afsnittet. Det forekommer f.eks. ret diskutabelt med placeringen af privatbrevene under »Dannelse og uddannelse«; privatbrevenes funktion er helt klart fortsat af de sociale medier, og de havde nok bedre kunnet behandles i sammenhæng. Formentlig havde forfatterne af de to afsnit, brevene og de sociale medier, også kunnet lære en hel del af hinanden. Lighederne mellem brevgrenen og de sociale medier med hensyn til indholdsdisposition, stilistisk bredde og social funktion er en del større end fremstillingerne får frem som de nu står.

I et bogprojekt med 87 forfattere er det vanskeligt at undgå ujævnheder mellem fremstillingerne, og det er måske ikke engang rimeligt at anmelderen tager på veje over det. Alligevel springer det i øjnene at f.eks. de to afsnit om juridisk sprog i hele deres anlæg er så forskellige som de er. Britta Olrik Frederiksen åbner bindet med en omhyggelig filologisk redegørelse for lovsproget før år 1700. Det er et velgennemforsket område, og Olrik Frederiksen får kondenseret de vigtigste formalsproglige og pragmatiske træk ved denne særlige teksttype på en forbilledlig måde. Her savnes intet. Fortsættelsen af dette afsnit er så et afsnit om lovsproget efter 1700; det er skrevet af en jurist, Per Andersen, ikke af en filolog, og det mærkes ved at teksten snarere er et overordnet ræsonnement over forholdet mellem loven og dens brugere end en egentlig beskrivelse af lovsproget i perioden. Det er en dybt interessant tekst, hvis lovfilosofiske aspekter jeg finder meget fængslende. Men det er svært at komme ud over at denne tekst ræsonnerer over et aspekt af lovsproget som vi næppe har kilder til for den ældre periode, samtidig med at den tætsproglige analyse ikke rigtig kommer i gang nogen steder. Det er som om den lidt vilkårlige inddeling i perioder før og efter 1700 bliver fulgt op i en ikke helt heldig ændring af fokus i fremstillingen. Jeg havde gerne hørt hvad Per Andersen kunne fortælle om lovsprog og brugere før 1700, ligesom Britta Olrik Frederiksens kølige og skarpe filologi ganske sikkert også kunne have givet interessante resultater for det nyere lovsprogs vedkommende.

Lovsproget deler sektion med det religiøse sprog. Redaktionen har næppe ønsket at de to domæner skulle fremtræde som sammenflettede, og der er heller ikke nogen reelle sproglige overlap der kunne fremmane en sammenkobling af loven og religionen – en sammenkobling som mange reflekterende teologer af i dag gerne ville have sig frabedt på det bestemteste. Bodil Ejrnæs, der var en af de drivende kræfter bag oversættelsen af Biblen fra 1992, giver en grundig indføring i dansk bibelsprog fra reformationen og frem. I et kort tilbageblik får vi en rammende karakteristik af den vigtigste førreformatoriske dansksprogede bibeltekst, *Gammeldansk Bibel* (Thott 8, 2), og derefter diskuteres udviklingen i bibeloversættelserne med en god balance mellem nærsproglige forhold og andre oversættelseshensyn som f.eks. de teologiske traditioner. Der bliver givet gode synoptiske sammenstillinger der gør det muligt at danne sig et umiddelbart indtryk af de forskellige oversættelsers dyder og udyder, ligesom de teologiske forhold omkring oversættelserne også bliver indreflekteret på en yderst instruktiv måde.

Det efterfølgende afsnit om salmer af Marita Akhøj Nielsen er et af de mest mindeværdige afsnit i sproghistorien, en omhyggelig og meget præcist karakteriserende introduktion til den danske salmesangs genremæssige og sproglige træk. Med få, men prægnante ord placeres de forskellige stationer på genrens vej gennem kirke- og litteraturhistorien, samtidig med at den sproglige side bliver illustreret klart og tydeligt. Det kan næppe gøres bedre.

Salmesangen danner en passende overgang til det næste afsnit, nemlig »Viser, sange og ordsprog«. Hvor lov og bibel er domæner som i høj grad har haft offentlighedens borende blik i nakken (og stadig har), er ordsprog og sange et frit område. Her har folk som flest kunnet samle deres erfaringer af den ene eller den anden art uden at statsmagten har kunnet kigge for meget med.

Sektionen indledes med Dorthe Dunckers redegørelse for folkevisesproget. Der er tale om et nyttigt og meget stofrigt afsnit, der giver en velpointeret gennemgang af forhold vedrørende sproglige træk, ordvalg, faste kombinationer og viseoverlevering. Adskillige andre interessante sprogbrugsproblemer omkring folkevisen bliver ikke berørt, men f.eks. visernes forhold til det mundtlige (det formulæriske) og det narratologiske er fortrinligt behandlet andre steder, f.eks. i Sigurd Kværndrups statelige *Den østnordiske ballade* (Kværndrup 2006). Et kernepunkt i Dorthe Dunckers fremstilling er Agnes Agerschous liste over karakteristiske træk ved genren (Agerschou 1942); denne liste har Dorthe Duncker selv benyttet til en grundigere kvantitativ undersøgelse, og resultaterne heraf udgør et kernestykke i Sproghistoriens fremstilling af visernes sprog. Men lige så interessant dette stilistiske punkt er, lige så ærgerligt er det at listen ikke diskuteres grundigere. Agerschous egen intention var at finde nogle sproglige træk af stor ælde der kunne

trække linjer tilbage gennem middelalderen og bekræfte den stærke attrå efter genrens middelalderlige oprindelse. Men denne diskussion bliver kun taget meget sporadisk op hos Dorthe Duncker, og det kommer til at hænge og svæve i luften om de stilistiske træk virkelig beviser traditionens alder, eller hvordan de nu bedst skal forstås.

Mens folkevisen i høj grad er et sluttet korpus, defineret af Svend Grundtvig og de senere udgiveres fornemmelse af hvad der havde sin plads i *Danmarks gamle Folkeviser*, er emnet for næste afsnit, »Højskolesangen«, et langt mere åbent korpus med et meget mere diffust selskab af forældre, nemlig den til enhver tid regerende redaktion af *Højskolesangbogen*. Mange sange har været kaldet til at stå i denne sangbog gennem årene, og mange har efter en runde eller to igen forladt scenen. Som sangbog har den haft en enestående gennemslagskraft og i sine mange inkarnationer været i stand til at stå som det centrale repertoiregrundlag for dansk folkelig sang overhovedet i lange tider. Hvor der tidligere også fandtes mere specifikke sangbøger for forskellige grupperinger, f.eks. »Medicinersangbogen« for lægestuderende, har *Højskolesangbogen* formået at skaffe sig et enestående monopol på den alvorlige sang i Danmark. Randområderne er overladt til Politikens forskellige bind af »Lystige viser« og mere ydmyge udgivelser. Nanna Damsholt præsenterer bogens historie og dens redaktionelle principper udmærket og i høj grad loyalt. Bogens mangeartede skærings- og brudflader integreres med en venlig gestus; bogen har kunnet appellere til befolkningen bredest på tværs af alle sociale skel, og Damsholts fremstilling præsenterer denne pointe tydeligt, men uden i øvrigt at stille skarpt på brudfladerne. Bogens dominerende status i mange forskellige sociale sammenhænge dokumenteres med fragmenter af mange forskellige slags brugsituationer. Den gåde der bliver stående efter endt læsning, er hvordan højskolesangen og *Højskolesangbogen* kunne erhverve en så nationalt-ikonisk status, hvordan den på én gang formår at være alles og ingens – en pointe der understreges i disse måneder hvor den seneste redaktions inklusion af en dansksproget ramadansang og udeladelsen af en Shu-Bi-Dua-sang formår at mobilisere adskillige debattører fra mange fløje.

Mens mandatet for afsnittet om Højskolesangbogen i virkeligheden var ret snævert, er der anderledes frit rum omkring emnet »Lejlighedssange og festsange«, som Ebbe Preisler tager sig af. Preislers specielle kompetenceområder er de mere eller mindre hjemmelavede folkelige festsange, og det emne behandles også illustrativt og med vid og indsigt. Derudover inddrager afsnittet en lang række andre digt- og sangtyper tilbage til barokperioden. Her inddrages både folkelige smådevers, bryllupsdigte og mere polerede spydigheder; alt sammen udmærket, men ofte også i en uformidlet og flygtig form. Det er f.eks. ret utilfredsstillende at vi kun får det første af H.H. Nordrups to grove spottedigte om de to officerer der

sidder på et værtshus og prøver at skrive vers; det er digt nr. to der viser Nordrups djævleblændte mesterskab i genren. Det generelle billede som afsnittet leverer, kan ikke undgå at blive lidt flimrende når man skal omkring et så stort stof, og kohærensens svigter tit. Det havde givet afsnittet en klarere form hvis de forskellige beslægtede genrer var blevet gjort tydeligere, ligesom diverse svinkeærinder måske kunne have været udeladt.

I forbifarten tillader jeg mig at notere to flygtigheder i dette afsnit. 1) På side 165 hedder det at Anders Bording fra 1658 til 1666 »ernærede som modvillig teolog« indtil han blev hentet til hoffet for at skrive *Den danske Mercurius*. Men ud over den korte periode som rektor i Slangerup 1662 havde Bording tilsyneladende ingen embeder og levede udelukkende (og formentlig temmelig ufedt) af at skrive lejlighedsvers. 2) På samme side hedder det at melodien til Kingos *Vågn op og slå på dine strenge* »angiveligt« startede sit liv undertitlen *Amanda, darf man dich wohl küssen*. Det er skam den pure sandhed; Nils Schjørring giver oplysningen i melodibindet (bd. VII) til den store Kingo-edition (1939-1974), og forlægget kan findes hos Adam Krieger, sml. Heuss 1905 side 155. Men Kingos oprindelige melodi er blot ikke den der bruges i kirken i dag; her bruges en nyere melodi der kan spores til Hamborg o. 1690, sml. Glahn 1994. Kingos København kendte den oprindelige melodi under Kriegers originale titel; i hvert fald bruger teologen Ths. Ihre Kriegers titel da han i begyndelsen af 1680'erne i København nedskriver københavnerorganisten Johann Lorentz' version af melodien, sml. Lundgren 1960. Måske var det lige lovlig anstrengende, selv for den ret karske nordiske barok, at synge Kingos glade morgenbudskab på en melodi der ellers hviskede at pigerne mener ja når de siger nej. Mon ikke det lille »angiveligt« kommer af at de to melodier ikke holdes ude fra hinanden?

Merete Korvenius Jørgensens afsnit om ordsprog er til gengæld dejligt præcist, både i den sproglige beskrivelse af genren og i redegørelsen for genrens historie. Her er der ingen slinger i valsen, og de forskellige beslægtede genrer henvises til et nyttigt skema på side 188.

Afsnittet om *Sprog og medier* består af to afsnit, et om »Aviser, radio og tv« af Ib Poulsen, og et om »E-mail, sms, chat og sociale medier« af Ditte Laursen og Marianne Rathje. Man kan diskutere visdommen i denne organisation der reelt bundes i hvad vi i dagligdags forstand opfatter som 'medier'. Men samtale og skrift er jo også medier; sådan er vi bare ikke vant til at tænke på dem i forhold til det teknisk prægede mediebillede der er vores normale standard. Bruger vi i stedet et autoritetsbegreb, bliver billedet et andet. Det første afsnit handler om informative tekster gennem tiden, skrevet med en eller anden grad af institutionsbåret faglig autoritet, mens det andet afsnit handler om tanke- og meningsudveksling mellem personer der primært har deres personelle ikkefaglige autoritet. Alene

autoritetsaspektet er nok til at drive en stærk kile ind mellem de to afsnit, men den slags krakilerier plager nok mest den der læser bogen som helhed.

Den faglige standard i de to afsnit er i hvert fald absolut i orden. De er meget komprimerede, hvilket i høj grad ligger i konteksten; begge kunne formentlig uden vanskeligheder have fyldt det dobbelte uden at skulle beskæftige sig med småting. Men de vigtigste aspekter af begge slags sprogbrug kommer med, sådan at man har et ordentligt skelet at gå ud fra hvis man skal arbejde sig videre ned i stoffet.

Jeg vil tillade mig at pege på en enkelt uheldig bemærkning i afsnittet om e-mail mv. I et afsnit betitlet *Interaktion* bemærker forfatterne: »E-mailen har måske nok lighedstræk med et traditionelt brev, men samtidig er der dele, som kun rigtigt kan forstås i sammenhæng med den tidligere e-mail, som der svares på«. (238). Man skal ikke have læst mange breve fra en god gammeldags brevsamling for at konstatere at denne intertekstuelle sammenfletning gør sig gældende i mindst samme grad når der skrives på brevpapir.

Bogens sidste afsnit, *Dannelse og uddannelse*, samler også en række temaer som kunne have været behandlet i ganske andre sammenhænge. Aksen i afsnittet er spørgsmålet om skriftsprogets udbredelse, og i den forbindelse er skolens danskfag naturligvis centralt. De to første afsnit behandler læse- og skrivefærdighed før og efter år 1800. Det første emne er i særdeles kyndige hænder hos Charlotte Appel, det andet er mindst lige så vel varetaget af Vibeke Sandersen. Det er begge to betydningsfulde og stofrige afsnit der leverer en omhyggelig argumentation for deres vurderinger på basis af et materiale som man uden overdrivelse må kalde vanskeligt. I begge er koblingen mellem literacy og socioøkonomiske forhold velbelyst.

Umiddelbart skulle man synes at afsnittet om breve og brevbøger, der er betroet Vibeke Sandersen, burde høre til i denne kontekst; en væsentlig del af det empiriske materiale er dog det samme som ved literacy-undersøgelserne. Alligevel vil jeg insistere på at den generelle undersøgelse af en kognitiv færdighed, er noget ganske andet end en specifik genres anvendelse og udbredelse. Vibeke Sandersen er det naturlige valg til at skildre brevenes sproghistorie i dansk, og hun leverer en udmærket og meget kompetent fremstilling, som dog synes at have fået nogle uskønne skader i den endelige redaktionelle behandling (se nedenfor). Afsnittet har i det hele taget et præg af at være kortet svært ned; f.eks. er der ikke mere end en halv spalte til brevgrenen efter år 1900, og det rækker hverken til det ene eller det andet.

Det efterfølgende afsnit om danskfaget i skolen gennemgår de juridiske og pædagogiske rammer omkring faget; hvad effekten af anstrengelserne så udmøntede sig i, helt konkret, må man indirekte aflæse af andre afsnit. Fremstillingen er som

sådan absolut i orden og brugbar, men det havde været fint hvis der havde været noget mere om hvad eleverne konkret blev beskæftiget med i skolerne, og hvilke mål skolen faktisk fik opfyldt. Men her spørger jeg muligvis til noget forskning som ikke er lavet endnu.

Det lange afsnit om Normer og normering af Henrik Galberg Jacobsen berører et stort og vigtigt felt, men samtidig er det et afsnit hvor der lurer mange problemer omkring begrebslig afklaring. Normer kan leveres og udøves af mange slags instanser i samfundet, som Peder Skyum-Nielsen engang med stor ret hævdede (Skyum-Nielsen 1979). Groft sagt findes der en officiel normering, nedfældet i anvisninger om retskrivningsnormer, men tillige en række normgivende instanser med varierende grad af opbakning fra myndigheder og officielle instanser. I afsnittets begyndelse får vi netop denne meget brede definition af normering som jeg her skitserer; men jeg tror at det havde støttet overblikket over afsnittet hvis der havde været et kort konkretiserende overblik over hvilke instansers normering af hvilke sproglige felter afsnittet ville tage op. I stedet behandles normeringsproblemerne i relation til specifikke sprogvidenskabelige felter: ordforråd og ortografi, hvorefter afsnittet afrundes af nogle overvejelser om standardsprogets generelle forhold og sprogpolitik. Det er på papiret en fortrinlig disposition, men dens problem er at normgiverens sociologiske position bliver underspillet. Ordforrådsnormeringer er som hovedregel private instansers forsøg på at påvirke medborgernes ordvalg, og den sociologiske gennemslagskraft i normeringen er derfor i virkeligheden yderst begrænset, grundlæggende afhængig af normgiverens autoritet og sprogbrugernes generelle vilje til at ændre på deres sproglige vaner. Over for det står den normerende kraft som skolesystemet har på ortografien. Her slutter landets autoriteter en ganske anderledes tæt falanks omkring normeringens principper og konsekvensen i dens gennemførelse. Jeg render her åbne døre ind hos Henrik Galberg Jacobsen, der i sin disputats *Ret og skrift* (Jacobsen 2010) skelner klart mellem offentlige og private normer for stavning; jeg tror blot at dette skel også havde kunnet bruges i denne sammenhæng til at gøre forholdene klare. Endelig er drivkraften i dannelsen af standardsproget og fluktuationen i hvad der i praksis opfattes som standardsprogligt, igen et komplekst billede, afhængigt af meget uensartede sociologiske faktorer. Når den sociologiske kraft bag normeringerne ikke sættes i fokus, er det også svært at undgå at billedet af hvad normering er og hvordan normering virker ind i sproget, kommer til at flimre lidt.

I det allersidste afsnit i bogen leverer Anne Holmen et kort, men præcist billede af dansk som andetsprog, både de officielle rammer for indlæringen, forskningshistorien og tilegnelsessituationerne.

Hvis jeg skal prøve at summere op hvor tilfreds jeg er med dette bind, må jeg indledningsvis bemærke at det virker som om den redaktionelle standard ikke helt

er hvad den var i de allerførste bind. I dem var der mange krydshenvisninger til senere bind i bogserien, men i dette bind er der oplagte steder der ikke udnyttes. F.eks. nævner Bodil Ejrnæs på side 88 fjernelsen af verbers og prædikativers pluralisformer uden at der henvises til andre relevante afsnit, f.eks. morfologi- eller normeringsafsnittet. Ligeledes diskuterer Ib Poulsen i sit afsnit avisernes overgang fra gotisk skrift til antikva; her mangler en henvisning til det relevante sted i bind 1 hvor denne overgang er beskrevet. På tilsvarende måde kunne nogle af de mundtlige træk i talt nyhedsformidling også have været relateret til beskrivelsen af den syntaktiske udvikling i bind 3. I afsnittet om breve og brevbøger henviser Vibeke Sandersen til forbedringen af skoleundervisningen i forbindelse med landboreformerne, men også her uden en krydshenvisning til afsnittet om danskfagets udvikling. I det samme afsnit er der flere henvisninger til et afsnit om stilen i Niels Heldvads brevbog fra 1625 (f.eks. 315), men et sådant afsnit finder man ikke side 312, hvor det burde have været. På side 312 er der også en henvisning til en behandling længere fremme af begrebet 'smuk stil', en behandling jeg ikke kan finde. Noget tyder på at den redaktionelle behandling af brevaafsnittet ikke har været helt godt koordineret.

Illustrationsdelen af bogværket er et kapitel for sig. I mange afsnit er illustrationerne fremragende pædagogiske hjælpemidler i forbindelse med fremstillingen; det gælder også i virkelig mange afsnit af bd. 4. I visse afsnit, hvor anledningen til at placere et billede ikke er særlig velmotiveret, er der dog også blevet sat billeder ind, som i visse tilfælde synes temmelig irrelevante for fremstillingen. I bind 4 er hele side 237 blevet brugt på en versionering af *Moby Dick* i emoji'er; her har jeg virkelig svært ved at se hvad relevansen er. Billedredaktionen leverer også en eklatant svipser på side 58, hvor Karl Skyttes replik er udeladt i reproduktionen; da pointen ligger i formuleringen, vil jeg gerne supplere den hér: »Jeg skal gøre tingets medlemmer opmærksom på, at det for nærværende er tilladt de medlemmer, som ikke har deltaget i udvalgsarbejdet vedrørende senest fremsatte lovforslag, at fremføre en kort, mundtlig kommentar uden forud indhentet tilladelse, den ifølge forretningsordenens paragraf 73, stk. 18 benævnte 'kvikke replik'«. Mindre svipsere ser man f.eks. på side 265, hvor der er indsat en rød ramme i et håndskrift på en sådan måde at centrale dele af citatet er blevet ulæselige. I det hele taget er de røde rammer der skal udpege centrale dele af faksimilerede ældre tekster, ikke altid anbragt med den mest følsomme hånd.

Det er nok på sin plads at opsummere. Der er meget fremragende og meget nyttige afsnit i dette bind af sproghistorien, tekster der nok skal blive brugt efter formålet som start- og orienteringspunkter for videre ekskursioner ind i stoffet, såvel for forskere som for studerende. Redaktionen har haft held til at samle in-

teressante bidrag sammen, og nysgerrigheden spænder vidt. F.eks. er afsnittet om nyere juridisk sprogbrug måske ikke direkte en filologisk behandling af emnet, men på sine egne præmisser et værdifuldt og meget inciterende stykke læsning om forholdet mellem jura, magthavere og civilsamfund i den moderne verden. Men der er også svagheder, både i enkelte afsnit som ikke lever op til standarden, og i den redaktionelle behandling af teksterne.

Agerschou, Agnes 1942: »Oprindelige Træk i dansk Folkevisesprog«. *Sprog og kultur* bd. 12, 65-74

Glahn, Henrik 1994: *Registrant over salmemelodier i Danmark : 1569-1973*. København s.n.

Heuss, Alfred (red.): *Arien von Adam Krieger, Denkmäler deutscher Tonkunst* bd. XIX s. 155, Leipzig: Breitkopf u. Härtel 1905.

Jacobsen, Henrik Galberg 2010: *Ret og skrift: officiel dansk retskrivning 1739-2005*. 1-2. Odense: Syddansk Universitetsforlag

Kværndrup, Sigurd 2006: *Den østnordiske ballade*. København: Museum Tusulanums Forlag

Lundgren, Bo (udg.) 1960: *Johann Lorentz: Klavierwerke*. Lund.

Skyum-Nielsen, Peder 1979: »Et overblik over de instanser som (i Danmark) udfører sproglig normering« *Nydanske Studier & Almen kommunikationsteori 12: Sprognormer i Norden*. København: Akademisk Forlag, 136-154

Henrik Jørgensen

Jürg Glauser, Pernille Hermann, Stephen A. Mitchell (red.): Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies. Interdisciplinary Approaches. Bd. 1 og 2. Berlin/Boston: de Gruyter, 2018. 900 sider. ISBN: 9783110440201. Vejl. pris: 1190 kr.

Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies indeholder hundrede artikler fra forskellige faggrene med studier, der på forskellige måder kan knyttes til *memory studies*. I 1980'erne kom der fornyet kraft i *memory studies* inden for humanistiske discipliner og samfundsvidenskab, og i senere tid har man i forskningen talt om et decideret *memory boom*, hvad håndbogens redaktører omtaler, og som håndbogen også selv er et udtryk for. *Memory studies* er et i bund og grund interdisciplinært fagområde, der kombinerer indfaldsvinkler og metoder fra bl.a. antropologi, litteraturvidenskab, historie, filosofi, sociologi og psykologi. Dette afspejler håndbogen, hvis undertitel da også er *Interdisciplinary Approaches*. Forskningsretningen går tilbage til den franske sociolog Maurice Halbwachs på-

visning af, at erindringer afhænger af sociale strukturer, et opgør med bl.a. Freuds individualiserede tilgang til erindringen. Inden for det norrøne område har imidlertid Aleida og Jan Assmanns begreb og teori om *cultural memory* særlig haft betydning, hvad der ses i flere af bidragene til *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies*. Håndbogen giver på den ene side et idérigt og inspirerende indblik i denne forskningsretning, og på den anden side giver den en status på forskningen i dette felt inden for det norrøne område. Om end håndbogens titel lover studier i det nordiske område, er feltet, der dækkes, i praksis først og fremmest norrønt.

Håndbogen falder i to bind. Første bind, som er næsten fem gange så tykt som andet bind, er inddelt i to dele: »Part 1: Disciplines, Traditions and Perspectives«, og »Part 2: Case Studies«. Bogen indledes med et forord af Guðrún Nordal, hvorefter følger en indledning (»Pre-Modern Nordic Memory Studies: An Introduction«), hvor redaktørerne, Jürg Glauser, Pernille Hermann og Stephen A. Mitchell, blandt andet gør rede for forskningsfeltet og giver anvisninger til brugen af bogen. Første binds første del tilvejebringer en oversigt over forskningen i førmoderne nordiske erindringsstudier inden for kultur og kommunikation (herunder retorik, filosofi og teologi, religionsvidenskab, mytologi, folkloristik, performance studier, oralitet og *oral theory*), materiel kultur (herunder arkæologi, arkitektur i sen jernalder, arkitektur i middelalderen og museologi), filologi (jura, lingvistik og filologi, runologi) og endelig æstetik og kommunikation (litteraturvidenskab, *trauma studies*, *media studies*, *spatial studies*, oversættelsesvidenskab og visuel kultur). Herefter følger et afsnit med titlen »Constructing the Past«, hvor der er bidrag inden for historie, middelalderlatin, og *environmental humanities*, hvorefter der følger et afsnit om »Neighbouring Disciplines« (hvad der her vil sige angelsaksisk, keltisk og samisk) og til sidst »In-Dialogue« (som har bidrag om beslægtede emner som receptionsstudier, populærkultur og samtidig populærkultur). Den første del af bogens kapitel om middelalderlatin af Aidan Conti er egentlig et bidrag om tidlig nordisk historiografi på latin. Conti redegør her for, hvilke argumenter nordiske middelalderforfattere anvender for nødvendigheden af at bevare kulturens erindring om fortiden. Både Sven Aggesen (*Brevis Historia Regum Dacie*), Saxo (*Gesta Danorum*), Theodoricus Monachus (*Historia de antiquitate regum Norwagiesium*) og den anonyme forfatter af *Historia Norwegie* understreger, ifølge Conti, risikoen for, at fortiden skal blive glemt. Intet folkefærd er så uciviliseret, at de ikke har bevaret noget minde om fortiden, skriver Theodoricus Monachus, mens både Sven Aggesen og Saxo skriver, at de har måttet sukke ved tanken om andre folks bøger om fortiden, mens sådanne manglede i Danmark. De fire værker er også fælles om deres løfte om sand tale og pålidelig oplysning om fortiden.

Selvom runeinskriftioner sjældent inkluderer specifikke ord for erindring eller for så vidt omtaler erindringens vigtighed, kommer erindringsaspektet ikke desto mindre lige så tydeligt til udtryk i runematerialet, eftersom netop en stor del af de overleverede inskriftioner findes på det, vi omtaler som *mindesmærker*, sten rejst til minde om personer, hvad Mats Malm i sit bidrag om runologi minder om. Vikingetidens runesten er således i bund og grund udtryk for et ønske om at bevare en erindring om fortiden, ligesom middelalderens historiske værker. Men der er imidlertid den forskel, at runestenene vel at mærke ikke forholder sig til en eksisterende kollektiv erindring, men netop deltager i skabelsen af denne, som Malm påpeger (s. 219).

Bogens anden del er opdelt i i alt ti afsnit: Tre afsnit under titlen »Media« (»Mediality«, »Visual Modes« og »Narrating the Past«), to afsnit under titlen »Space« (»Nature« og »Landscape«), to under titlen »Action« (»Using Specialist Knowledge« og »Performing Commemoration«), mens de tre sidste afsnit er rubriceret under titlen »Power« (»Designing Beginnings«, »National Memories« og »Envisioning the Northern Past«). Denne del af håndbogen dækker en særdeles bred vifte af emner: Stephen Mitchell skriver om Odins ravne, Lukas Rösli om håndskrifter, Karl G. Johansson om tekstudgivelse, Torfi Tulinius om traumer, Carolyne Larrington om følelser, Mathias Nordvig om natur og mytologi og Rudolf Simek om kartografi. Der er artikler om gravhøje, skjalde, kenninger, ritualer, gavekultur, om *Heimskringla* i Norge og meget, meget mere – blandt andet også om N.F.S. Grundtvig. Ofte fokuserer studier i Grundtvigs brug af middelalderens tekster på disses identitetsskabende islæt, og de kategoriseres hyppigt som receptionsstudier eller middelalderisme, men i denne sammenhæng og med begrebsapparat fra *memory studies* udlægger Sophie Bønding den kulturelle/historiske dannelse – eller det indre Dane-Virke mod fremmed påvirkning – som Grundtvig gennem brugen af oldtidens og middelalderens hjemlige tekster ønskede at skabe, som et forsøg på at forme befolkningens kulturelle erindring (s. 783). Bøndings case-studie handler specifikt om Grundtvigs *Brage-Snak* (1844) med særlig fokus på myter som udtryk for de »highest thoughts, which are rooted in the past but essential to the present«. Eller i et erindringskulturelt perspektiv og med Jan Assmanns ord anskues myter som »foundational history that is narrated in order to illuminate the present from the standpoint of its origins«. Men gennem fremhævelsen af fortiden kan myten også fungere i en kritik af samtiden, noteres det (s. 784), og dette sporer Bønding hos Grundtvig, for hvem myter var »et bevis på den manglende sammenhæng mellem fortid og nutid«, selvom den nordiske mytologi samtidig netop kan tilvejebringe en forbindelse til fortiden; med Assmanns terminologi er myterne »connective memory« (ibid.).

For visse emner i håndbogen er erindringsstudier en ny tilgang, det er endnu uopdyrket land. Blandt andet skriver Lena Rohrbach om *material philology*, et område, hvor erindringsstudier hidtil fortrinsvis har dannet en implicit baggrund for studier af berømte håndskrifter som Flateyjarbók, Hauksbók og Möðruvalabók. I sit bidrag peger hun på et enkelt prakseologisk pionerstudie af Agnes S. Arnórsdóttir med fokus på bevaring af håndskrifter, valg og fravalg i bevaringen af tekster, som udtryk for en brug af fortiden som en fælles erindring, og understreger at denne optik, håndskrifterne som en materialisering af erindringsrelaterede processer, kan være et frugtbart mødested for materialfilologi og *memory studies*. I denne forbindelse vil det også, påpeger hun, være interessant at undersøge palimpsester og ødelæggelse af håndskrifter. I et andet kapitel, »Miracles«, anskuer Svanhildur Óskarsdóttir elementer omkring Sankt Cecilias kult som kulturel erindring og argumenterer overbevisende for, hvordan denne sandsynligvis er blevet reciperet i sammenhæng med *Laxdølnes saga* og Gudrun Usviversdatters families kristne tro i årene omkring overgangen til kristendom. I den følgende artikel, »Hagiography«, fokuserer Ásdís Egilsdóttir på erindringens billedsprog og metaforer; hun omtaler blandt andet en prædiken i den islandske *Homiliebog* til indvielse af en kirke, hvor dele af bygningen anvendes som støtte for erindring og som et redskab til religiøs instruktion. Billedet af en bygning anvendes ifølge Ásdís Egilsdóttir ofte i førmoderne mnemoniske praksisser, hvad der også gælder bier og bistader:

A common metaphor for study and stored information is that of a bee collecting nectar with which she makes honey to pack her *cella* or the *thesaurus* with wisdom. *Cella* means storeroom, but *cellae* are also small rooms or huts for people, as in monastic use. The compartments made by bees for their honey were also called *cellae* (s. 440).

Pernille Hermann skriver i sit bidrag »Mnemonic Methods« om mnemoniske metoder og fremhæver, hvordan for eksempel personerne i en skildring af et bryllup i *Njals saga* er knyttet til specifikke steder. Sagaskriverens afsluttende kommentar om, at »der ikke foreligger oplysninger om, hvordan de øvrige gæster var placeret« indikerer ifølge Hermann, at den spatiale organisering er et nøgleelement for erindringen (s. 668). På samme måde viser *Egils saga* også en interesse for folks placering, hvad der i øvrigt ligeledes er tilfældet i en beskrivelse af Asgård i Snorres *Edda*. I kapitlet »Orality« skriver Gísli Sigurðsson også om forskellige mnemoniske teknikker, som mennesker i en mundtlig kultur har kunnet gøre brug af for eksempel igennem tilknytningen af narrativer til fysiske steder, ligesom genealogier har kunnet tilvejebringe en fornemmelse for tid og kro-

nologi. Han understreger, at hvis man antager, at middelalderens skrevne tekster eksisterer på en baggrund af mundtlige beretninger og poetiske traditioner, som minder om det, der er overleveret på skrift, så var affattelsen af middelalderens tekster en helt anderledes kreativ proces end den, vi kender fra vores egen kulturs skriftlige produkter (s. 393). Gisli Sigurðsson understreger endelig den varians, som den mundtlige kultur er præget af – en varians, der også er gældende for håndskriftkulturen: »What is transmitted orally can (...) both be ancient and modern, Christian and Pagan, at the same time and not necessarily one or the other« (s. 394).

Værkets andet bind er en kompilation af kilder: runeinskriftioner, billeder og tekststykker både på originalsproget og med oversættelse til gavn for de læsere, der ønsker at stifte bekendtskab med passager af relevans for *memory studies*. Heriblandt gives et uddrag af fortalen til Saxos *Danmarkshistorie*. Den latinske tekst citeres fra Olrik og Ræders udgave fra 1931, mens oversættelsen er fra 1905, af Oliver Elton med noter af Frederick York Powell. Det er for denne anmelder uforståeligt, at man ikke har anvendt Karsten Friis-Jensens udgave fra 2005, hvor der emenderes langt varsommere, end det er tilfældet i Olrik og Ræders udgave, idet de gik ud fra, at Pariser-udgaven af Saxos værk var fyldt med fejl, hvad Friis-Jensen senere igennem grundige studier påviste ikke var tilfældet. Karsten Friis-Jensens udgave er udkommet i 2015 i serien Oxford Medieval Texts med oversættelse af Peter Fisher. Hvorfor Peter Fishers nye engelske oversættelse ikke er anvendt, er ligeledes uforståeligt.

I andet bind præsenteres teksterne, hvorfra uddragene stammer, kort. For eksempel oplyses det om *Strengleikar*, at »The main manuscript is dated to the middle of the thirteenth century«, men det er upræcist. Hovedhåndskriftet, som i øvrigt er delt i to (størstedelen ligger i Uppsala i Delegardieska samlingen, DG 4-7, mens et fragment ligger i København i Den Arnamagnæanske Samling, AM 666 b 4to), dateres til ca. 1270, hvad et både nemt og hurtigt opslag i *Ordbog over det norrøne prosasprogs* ressourcer på nettet fortæller (www.onp.ku.dk). Om *Yngvars saga víðförla*'s håndskriftforhold eller alder siges derimod ingenting, og passagen fra denne saga citeres fra Guðni Jónssons populære udgave, som heller intet oplyser om forlæg for udgaven. Og det samme gælder andre sagaer, hvoraf nogle findes i flere end en redaktion (fx *Gautreks saga*). I sit bidrag i håndbogens første bind, påpeger Karl G. Johansson ellers det indlysende rigtige, at når »an edition is a constructed memory from our own time, it is clear that whatever evidence it provides of medieval memory must be carefully excavated by the scholar« (s. 432). For at imødekomme brugere af bogen havde det været ønskværdigt konsekvent at give grundoplysninger om teksterne, deres overlevering og den valgte udgave. Bag udgivne tekster ligger jo, som bekendt, udgiverens valg af tekst og metode,

og eftersom håndskriftoverleverede tekster som hovedregel udviser stor varians, havde disse oplysninger været værdifulde for enhver forsker og lægmand.

Håndbogen fungerer som en fortrinlig indføring i *memory studies*, men dens største fordel er nok alligevel de mange case-studier, der giver indblik i mangfoldige måder, hvorpå man kan applicere *memory studies*-tilgange til lige så mange emner inden for førmoderne nordisk kultur og deres reception. Dette er en frugtbar optik. Om end mange bidrag tager udgangspunkt i norrøn kultur, kan denne forskningsoptik i sagens natur overføres til andre sprogområder. Men samtidig bliver de mange studier på en vis måde håndbogens akilleshæl. De enkelte bidrag er ofte af nødvendighed – dvs. pladshensyn – særdeles korte, og i stedet for at udstikke spændende perspektiver for fremtidig forskning, havde det indimellem været ønskværdigt at dykke ned i og udfolde flere af disse, end tilfældet er. Der er dog næppe tvivl om, at håndbogen vil få den ønskede virkning: Med de mange bidrag demonstreres det til fulde, at begreber hentet fra *memory studies* er gode at tænke med, og dette, sammen med de mange fremtidige forskningsmuligheder, der udpeges, vil næsten med sikkerhed afstedkomme et yderligere *boom* i erindringsforskning inden for det før-moderne nordiske område.

Annette Lassen

Keld Zeruneith: Da de tog land. Historie, drømme og digtning i sagatidens Island. Gyldendal, 2021. 384 sider. ISBN: 9788702303858. Vejl. pris: 399,95 kr.

Det kan virke lige lovlig beskedent, når Keld Zeruneith i optakten til sin bog om islandsk litteratur i middelalderen betegner dens indhold som »essays«. De fem hovedafsnit lader sig ganske vist læse hver for sig, men de er organiseret til en sammenhængende helhed og tager ubesværet hinanden ved hånden i kraft af elegant kædekomposition. Mere dækkende ville det nok være at tale om fem tæt forbundne afhandlinger af læservenligt formidlende tilsnit, men bygget på grundige studier af sagalitteraturen, skjaldedigtningen og den tidligste islandske historieskrivning, og holdt sammen i ønsket om såvel overblik som dybdeindsigt.

Værket har klogt fået overtitlen *Da de tog land*, fordi Zeruneith til stadighed betoner det islandske samfunds status af indvandrer- og nybyggerkultur. Han er sig basalt bevidst, hvilken betydning det for sagatidens og middelalderens islændinge havde, hen over forholdsvis få generationer, at kunne skue tilbage på deres

fællesskabs oprindelse og deres egen slægts tilblivelse. Erindringens stolthed danner endnu den dag i dag et væsenstræk ved islandsk selvforståelse: Folk KAN simpelt hen stadig ikke glemme erfaringen af at ankomme til dette øde og forholdsvis barske land, hvor der, som det er blevet sagt, ikke er dag om vinteren og ikke nat om sommeren, og sammen i løbet af fem-seks årtier opbygge et samfund af frie bønder uden en central konge eller fyrste.

Forfatterens hovedambition har udtrykkeligt ikke været at give en udtømmende skildring af islandsk historie i fristatstiden eller en opdateret redegørelse for sagerne og deres receptionshistorie, men dog, så vidt muligt, »at yde en bevidsthedshistorisk forståelse af dette enestående stofområde, idet de forskellige indfaldsvinkler har en repræsentativitet, der under ét danner en historisk ramme fra opdagelsen af Island frem til fristatens ophør« (s. 16).

Med udtrykket »forskellige indfaldsvinkler« sigter Zeruneith stofmæssigt til de tre ovenfor nævnte genrer, altså sagalitteraturen, skjaldedigtningen og den tidligste islandske historieskrivning; men vi skal samtidig forstå, at én enkelt faglig tilgang ikke har været tilstrækkelig. Bogen kombinerer flere optikker, nemlig ud over den litteraturvidenskabeligt funderede tekstanalyse (nykritisk nærlæsning) også myteanalyse, dybdepsykologisk drømmeanalyse og mentalitets- og bevidsthedshistoriske blik på tværs hen over det omfattende materiale.

Ligesom i forgængerne *Træhesten. Fra Odysseus til Sokrates* (2002) og bogen om *Bjovulfovadet, De sidste tider. Hedenskab, heroisme, kristendom* (2017) vil forfatteren beskrive bevidsthedshistoriens store, centrale skred, de forandringer i tænkemåde og mentalitet, der stadig gennemsyrrer hele den vestlige verdens samfundstænkning, filosofi og digtning, for nu at citere forlagets højtidelige, men i grunden dækkende bagsideformulering. Islandsk middelalderlitteratur illustrerer dels overgangen fra mundtlig kultur til skriftkultur, dels hedenskabets undergang og kristendommens sejr, da Tor måtte vige for Hvide Krist; men på det indre værdimæssige plan sker der samtidig det, at selvhævdelse og magt som idealer viger for næstekærlighed og barmhjertighed.

Overordnet metodisk set kan værket's bestræbelse kategoriseres som fundamentalt hermeneutisk, forstået på den måde, at forfatteren søger at nærme sin forståelseshorisont til den bevidsthed, der ligger som teksternes uudtalte, men forudsatte viden. Han forsøger fortolkningsmæssigt at »udligne afstanden mellem før og nu« (s. 15).

Heri ligner han i det grundlæggende islændingesagaernes skrivere eller forfattere, som var kristne, for manges vedkommende formentlig også munke, men som så tilbage på den hedenske tid – ikke for at fordømme deres forfædre og -mødre, men for så vidt muligt at forstå disse indefra og efter bedste evne vise dem hæder, hvortil man så benyttede kirkens redskaber og teorier. Forfædrene

omdannedes i vid udstrækning til såkaldte »ædle hedninge«: Man foretrak på den ene side at fortie hedenskaben i Island eller på den anden side at beskrive den efter eksisterende kristne beskrivelser af hedenskab og magi. Zeruneith fastholder gang på gang denne intrikate dobbeltposition, f.eks. når der om sagaernes drømmebeskrivelser står, at de medierer en hedensk skæbnetro med en kristen forsynstanke (s. 206), eller når det betones, at selv om den hedenske religiøsitet beskrives ud fra en kristen tidsalder, er det nu svært at forestille sig, at sagaernes ofte præcise omtaler af f.eks. indviet jord, brugen af hellige højsædestøtter i forbindelse med det at finde land, edsaflægning, godernes anvendelse af alterring, offerblod osv. skulle være fri fantasi (s. 47). Sagafortællerne respekterede nemlig den fortid, som de mentalitetsmæssigt var i færd med at fjerne sig fra. På lignende vis tilgår Zeruneith islandsk middelalderlitteratur, ikke som et støvet kulturhistorisk museum, men som en række artikulationer af kvalificeret indsigt, hvad angår selve dette at være menneske. Karakteristisk bliver i den forbindelse hans almene formuleringer af fællesmenneskelig viden, som at poesi næres af fantasien, og at drømme får strømføring fra kilder i det ubevidste (s. 19).

Bogens første hovedafsnit HISTORIEN dækker fristatstiden, de henved 400 år fra opdagelsen af og udflytningen til Island frem til fristatens fald, da øen i 1262/64 kom under den norske konge. Andet afsnit TROEN samler sig om hedenskabet og foldes ud om trosskiftet i år 1000. Overgangen skildres udefra, gennem den historiske overlevering, men den »sjælelige forvandling«, som kristendommen indebar, tolkes indefra gennem den kristne skjaldedigtning, heriblandt ædle digte struktureret som hyldeste til fyrster, ligesom i vikingetiden, men reelt jo henvendt til – Frelseren. Kontinuiteten viser sig her i, at skjaldenes anrøbelse af inspirationskraften sådan set er den samme på begge sider af det store bevidsthedsmæssige skred (s. 69f).

Med sit tredje hovedafsnit SKJALDSKAB foretager Keld Zeruneith den fagligt nyskabende operation at skildre Snorres lære om digtekunsten, i hans *Edda*, tæt forbundet med den undergenre af sagaer, der har en digter som centralfigur, altså beretningerne om Kormak, Halfred Vanrådeskjald, Tormod Kulbrynsskjald og Gunløg Slangetunge. Forfatteren udnytter her den dybe sagkundskab om digtere og deres ofte komplekse psykologi, som han erhvervede sig gennem sine studier af Emil Aarestrup (*Den frigjorte*, 1981), Johannes Ewald (*Soldigteren*, 1985) og Sophus Clausen (*Fra klodens værksted*, 1992). Kærlighedstabet, siges det nemlig, fører ikke hos skjaldene til selvrefleksion over deres egen skyld i miseren, for digterne er fælles om at forfølge to svært forenelige lidenskaber, erosdriften og udrejsebehovet for at vinde digterry og rigdom. Ved at forfølge deres eget higende væsen mister de ikke alene deres elskede, men skaber også en livsvarig ulykke for disse kvinder selv. »Deres virkelige livsdrift ligger i skæbnen som skjalde og den tilhørende uafhængige iden-

titet, ja selve den erotiske tabssituation forstærker kun deres skjaldedekald, idet tabet sublimeres i længselspoesi« (s. 200). Ordet »sublimeres« markerer her, hvor nemt forfatteren i skjaldenes tilfælde har ved at udligne afstanden mellem før og nu.

Betegner afsnittet om skjalde et højdepunkt af fortolkningsmæssig indlevelse, vokser intensiteten bemærkelsesværdigt nok yderligere i den følgende, fjerde, sektion SAGADRØMME, en original og fagligt selvstændig gennemgang af drømme og deres funktion, først og fremmest i en lang række islændingesagaer, men også i kongesagaer fra *Heimskringla* og i samtidsskildringen *Sturlunge saga*. Zeruneith bidrager her med et næsten totalt udtømmende drømmekatalog og formår derudover med forbilledlig analytisk sans at indkredse drømmenes særlige stilling i den enkelte sagas særlige kontekst. Sagadrømmene er, skriver han, interessante »ved i modsætning til en episk fortællings konkrete lovbundethed at være præget af en vild billeddannelse, grænsende til det surreale« og ved at manifestere en helt egen logik (s. 205). Fortællerne giver i deres drømmebeskrivelser los for en fri fantasibilledlige fortætninger. Men samtidig tjener drømmevirket en væsentlig æstetisk hensigt. For gennem drømmene kan sagafortællerne anticipere kommende hændelser uden selv at skulle fortælle om dem, ligesom drømmesekvenserne midlertidigt kan suspendere genrens forbud mod introspektive sjæleskildringer:

Ved at lade de handlendes egne drømme formidle spændingsfyldte foregribelser af dramatiske begivenheder kan fortælleren selv begrænse sin alvidenhed og derved stadig være i pagt med sagastilen. Sådan profiterer fortællerne i episk forstand af drømmelivets alternative virkelighed (s. 237)

Det er glimrende set og ovenikøbet fremragende sammenfattet.

Knap så nyskabende som skjaldeafsnittet og drømmeafsnittet fremtræder værkets sidste afsnit, SAGAFOLK, hvor Keld Zeruneith samvittighedsfuldt og med udfoldelse af stor tekstanalytisk evne gennemgår og fortolker syv kernetekster, som samtidig er hans personlige favoritter, nemlig først *Egils saga* og dernæst tre sagaer med det fælles hovedtema »Hovmod står for fald«. Afslutningsvis får man grundige læsninger af *Gisles saga*, *Laksdølnernes saga* og *Njals saga*, sidstnævnte med stadig fremhævelse af spændingen mellem handlingsstoffets hedenske univers og sagafortællernes nye, kristne livshorisont. Som læser er man, hedder det, ikke i tvivl om, at skriverne søger at formidle det givne sagastof sandt og loyalt, men sagaerne er, når alt kommer til alt, skrevet af kristne. »Det kan ikke undre, at de kristne fortællere har haft et andet livsideal end det, der kommer til udfoldelse i sagaernes hævde- og drabskultur«. Dog, fortsættes der så også: »Sagaerne mister ikke af grund autenticitet, men opnår deres storhed ved, at skriverne har forstået at fastholde sagastoffet i dets prægnante episke form« (s. 344).

Man bemærker i en konkluderende passage som denne, hvor magtpåliggende det for Zeruneith har været at holde sig på lang afstand af tidligere tiders ofte ophedede kontroverser omkring mundtlig over for skriftlig overlevering eller debatten om, hvorvidt sagaerne bør betragtes som tidlige forsøg på historieskrivning eller snarere som middelalderlig fiktionsproduktion. Han taler på samme tid og i samme afsnit om *fortællere* og om *skrivere*, og han prøver på én gang at betragte stoffet som en art kollektiv slægtserindring OG som et kunstnerisk bearbejdet materiale. Herved bliver han i stand til at skrive sagaernes skikkelser frem og op som de mesterlige verdenslitterære frembringelser, de jo er. Man kan måske sige, at han med sin åbne forestilling om poetisk sandhedsfremstilling skaber en art fred omkring forståelsen af sagalitteraturen i og med, at han på én gang kan rumme sin forestilling om original æstetisk skaben og sin tillid til, at fortællerne eller skriversne taler sandt, når de siger, at deres fremstilling baserer sig på kundskabsrige personers informationer, med andre ord på en lang oral overlevering knyttet dels til slægten, dels til egnen og stedet.

Anmeldelsen kommenterede indledningsvis overtittlen *Da de tog land* som et sigende vidnesbyrd om Keld Zeruneiths forståelse for stoltheden og selvbevidstheden bag islændingenes litterære bedrifter. Hvad undertitlen angår, markerer *Historie, drømme og digtning i sagatidens Island* en – faghistorisk typisk – forskydning fra relativistisk betoning af *nedskrivningsprocessen* (fra midten af det 12. og til første del af det 14. århundrede) til en understregning af, hvor nærliggende *handlingstiden*, her kaldt sagatiden, må have følt hos dem, der skrev. Uden at det udtales direkte, markerer Zeruneiths bog implicit en forsigtigt kritisk position set i forhold til især Thomas Bredsdorffs *Kaos og kærlighed. En studie i islændingesagaers livsbillede* (1971, 2. udg. 1995). Nærmere beslægtet er *Da de tog land* da også med Preben Meulengracht Sørensens disputats *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne* (1993) og især Annette Lassens to bøger *Odin på kristent pergament. En teksthistorisk studie* (2011) og *Islændingesagaernes verden* (2017).

Dog, Zeruneith fremtræder helt og holdent og vældig smukt som – sig selv, når han om den tidligste tekst på det norrøne sprog, Are Torgilssøns *Islændingebog*, skriver, at forfatteren dér gør sig selv til »hoved og bevidsthed« for sagaverdens store legeme, og at Ares opstilling af årstal – nemlig 870 for landets bebyggelse, år 1000 for kristendommens skelsættende indførelse og 1120 for afslutning på en månecyklus – vidner om en »guddommelig aritmetik« (s. 56). *Hoved og bevidsthed* minder os om, at forfatteren var lyriker, før han blev litteraturforsker, og *guddommelig aritmetik* er såmænd et skjult citat fra et interview med Sophus Claussen.

Sven-Göran Malmgren og Birgitta Agazzi: Bertil Molde. Språkvårdare och folkbildare (Lärda i Sverige) Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld 2020. 300 sider. ISBN: 9789188439727. Vejl. pris: 199 kr.

Ulf Teleman: Nordister och nordistik i Lund – från 1860 till 1930-tal. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 73), Lund: Lunds Universitet 2015. 201 sider. ISBN: 9789187833267. Vejl. pris: 258 kr.

To relativt nyudkomne bøger fra Sverige stiller det spørgsmål hvordan man i dag kan skrive en biografi om en fagperson. Jeg udtrykker mig med vilje lidt vagt om den biograferede, men det kan på forhånd fastslås at de har ét eller andet claim to fame inden for videnskaben. Ellers bliver de ikke løftet frem i nutidens skarpe lys og gjort til genstand for indgående omtale. De kan ikke bare være lærde, det er der så mange der er. Og jo længere bagud i tiden vi kommer, jo flere glemte personer kan man finde frem. Der må være en grund mere.

Agazzi og Malmgren har skrevet en biografi om Bertil Molde fra fødsel til død. Den dokumenterer alt hvad man på nogen måde kan ville vide om personen Molde. Og hvem var han så? Bertil Molde (1919-1995) var i mange år sekretær for det svenske sprognavn og som sådan en utrættelig igangsætter og i det hele taget en stor entreprenør. Baggrunden for at der skal skrives en biografi om ham, er, som det fremgår af undertitlen, hans indsats inden for det der på svensk hedder språkvård. Det er i øvrigt nok karakteristisk at vi på dansk ville foretrække termen 'sprogplanlægning' som har helt andre konnotationer end 'sprogkultivering', eller 'sprogpleje' som ordbogen på nettet foreslog som oversættelse af språkvård. Men ellers er indsatsen yderst genkendelig. Molde kæmpede en sej kamp i offentligheden for sproglig tolerance og havde et funktionalistisk sprogsyn. Jeg kommer tilbage til begge dele.

Moldes baggrund er derimod ukarakteristisk: Han skrev svensk disputats om Kilderne til Chr. IIIs bibel (1949), dvs. et dansk emne. Han skrev den mens han var svensk lektor i Aarhus (1945-50) og havde derfor mulighed for at diskutere arbejdet med den derværende professor i dansk Peter Skautrup (1896-1982) som i et interview med bl.a. denne anmeldelses forfatter om sin sproghistorie nævnte, at netop bibelsproget ville han gerne have gjort mere ud af. Det kontroversielle ved Moldes disputats var åbenbart at han i et lille afsnit til sidst argumenterede for at der også havde været inspiration til den danske oversættelse fra Gustav Vasas bibel. Skautrups argumentation herimod gennemgås i detaljer i bogen (s. 94ff).

Moldes tid i Aarhus var meget vellykket; bl.a. inspirerede han miljøet på det unge universitet til at skabe en afdeling af Folkeuniversitetet, en virksomhed han

havde været med til at profilere i Stockholm med udgangspunkt i de studerende ved universitetet der. Efter en periode på Svenska Akademiens Ordbok i Lund og et mellemspill i forlagsverdenen, begge dele gav Molde værdifulde erfaringer, endte han i sin livsstilling som 'sekretær' (men i realiteten leder) på det der blev til det svenske sprognævn. Moldes indsats her var mangesidig og omfattede bl.a. talrige indslag i radioen og undervisning på universitetet, men naturligvis altså også opbygning og konsolidering af et efterhånden stærkt ekspanderende nævn. I Moldes tid fik nævnet en central stilling i den svenske offentlighed i kraft af at han 'var' nævnet og at han var allestedsnærværende og hyperaktivt sørgede for at nævnet fik alt relevant til høring.

Der er en række genkommende temaer i Moldes indsats: Han var nordist (eller måske rettere skandinavist) og fik æren for at kæmpe et nordisk sprogsekretariat til verden (som dog blev ofret på en snæversynet effektivitets alter i 1996, se s. 238ff og Agazzi m.fl. 2014), og han var så længe han levede, sjælen i de nordiske møder for sprognævnene og deres ansatte. Han havde i øvrigt lige så længe et særlig ømt hjerte for det danske og producerede den dansk-svenske ordbog (sammen med Ferlov), endnu et værk som skyldtes Lis Jacobsens initiativ.

En svensk specialitet som bredte sig til også Danmark, var det særlige klarspråksinitiativ (s. 227ff). Udgangspunktet var et samarbejde mellem en embedsmand og Molde for at få reformeret det juridiske fagsprog så lovtekster og andre tekster henvendt til offentligheden blev læsbare og forståelige. Måske har Molde haft sin største virkning her.

Ulf Teleman har skrevet en anden slags bog, et kollektivt portræt af de professorer som sad i lærestolen i nordisk i Lund i den første periode hvor der var nordistik dvs. fra 1860 til ca. 1930. Det var historismens storhedstid, men i virkeligheden fortsatte historismen med at dominere helt til 1960'erne. Man kan dermed se beskrivelsen som et totalportræt af en periode med Kuhnsk normalvidenskab, måske den sidste periode hvis ikke man regner den chomskyanske normalvidenskab med fordi den ikke var helt så enerådende i academia. I normalvidenskabelige perioder diskuterer man ikke teori. Det savner Teleman i de gennemgåede værker, og han tilføjer det så i diskussionerne om professorernes forskning i bogens anden del. I første del tegner Teleman derimod, på basis af læsning af nekrologer, artikler fra Svensk Biografisk Leksikon og efterladte dokumenter, et portræt af professorerne som typer. Han lægger her vægt på det der er ens for dem, måske endda så ens at de i et vist omfang bliver til en og kun en bestemt type: Den type der hader dri-stige hypoteser, men elsker materialesamlinger og akribi. Det bliver så til en slags portræt af universitetet i Lunds nordister (med korte, måske for korte, udblik til Uppsalas anderledes livlige personligheder).

Universitetet i Lund er tæt på Danmark og burde derfor i princippet kunne sammenlignes med Københavns Universitet. Men det er som universitet en helt anden slags end noget dansk universitet. Forholdet mellem Lund og Malmø er så nogenlunde som mellem Oxbridge og London: Malmø er industri- og havnebyen, den centrale bydannelse i Skåne-regionen; Lund er derimod en dedikeret universitetsby, en by hvor alt drejer sig om universitetet. I København er universitetet ikke (længere) en stat i staten. Også derfor er det særlig lærerigt for en dansker at læse om disse eneherskere som afløser hinanden som en kongerække. De havde ganske anderledes indflydelse i deres omgivelser end de danske professorer i København. Selv Johannes Brøndum-Nielsen som ganske vist er senere end Axel Kock, men som på mange måder minder mest om ham i den danske forskningshistorie måtte jo fra 1946 have Paul Diderichsen ved siden af sig som repræsentant for strukturalismen og – ikke mindst – for en tilgang til nydansk grammatik som var relevant for gymnasieskolen.

Selv om Molde måske ikke er så kendt i Danmark, så vil hans navn stadig vække genklang hos ældre nordister som inkarnationen af tolerance i sprogpolitisk henseende. Derimod tvivler jeg på om andre end specialister blandt de danske fagfæller kender andre af de biograferede i Telemans bog end Axel Kock (1851-1935), og det er da heller ikke til at overse at han er stjernen blandt de fem biograferede og den der har stimuleret Telemans mest. Det er ikke tilfældigt. Kock har mere end nogen anden skabt den fortælling om epokerne i den nordiske sproghistorie som har modstået alle konkurrerende fortolkninger lige siden 1916, og det til trods for at bl.a. Jørgen Rischel i sit bidrag til Bandle et al. 2002 fremhæver de mange usandsynligheder i historien.

På forhånd måtte man kunne opstille nogle krav til en biografi af en videnskabsperson:

Nyt stof. Givet at adgangskriteriet er at vi ved en hel del om personen i forvejen, må det være et krav at biografien bringer enten nyt stof eller sætter kendt stof sammen så et ny perspektiv fremkommer.

Perspektivering. Der må være en overordnet ide med biografien: Ehrenrettung dvs. æresoprejsning for de fordømte eller forglemte, eller det modsatte: defamering, dvs. en posthum nedvurdering af en ellers velanset person, er kun yderpunkterne. At redde fra forglemmelse eller at dele sol og vind lige, f.eks. med hensyn til prioritet, kan være andre begrundelser.

Kontekstualisering. Vi vil gerne have sat indsatsen ind i en større (national, international/ faghistorisk, idehistorisk eller lign.) sammenhæng.

Vurdering. Der må være en slags vurdering. I den henseende ligner biografien en anmeldelse. Vi forventer at forfatterne har en grund til at beskæftige sig med genstanden – beundring eller afsky er igen kun yderpunkterne.

Vurderet på disse parametre kommer de to bøger forskelligt ud. Malmgren og Agazzi har tydeligvis et varmt og nært forhold til deres objekt. Agazzi har været ansat under Molde på Sprognævnet mens Malmgren har været ansat på Svenska Akademiens Ordlista som Molde var ansat på i nogle formative år. De to personer er solidariske med ansættelsesstedet og nyder at forklare hvordan man laver et ordbogsopslag og hvad et sprognavn lavede i Moldes tid. Det giver et medsyn og en medvind til den biograferede, men også en vis mangel på kritisk vurdering selv hvor man som nutidig læser kunne forvente det. Samtidig er der en påfaldende mangel på kontekstualisering og sammenligning i anden henseende end med Erik Wellander. Det kunne ellers have været meget interessant at sammenligne Molde med danskerne Erik Hansen eller Lindegård Hjorth, to forskere der begge havde med sprogpolitik at gøre. Det kunne også have været interessant at se på forskellen mellem Vinje og Molde for nu at gå til Norge (hvorfra Bertils familie jo må være kommet engang med det efternavn). Men det må blive emnet for en komparativ nordisk sprogpolitikhistorie engang.

Baggrunden for at Molde får sin biografi lige nu, er formentlig at tidspunktet er det gunstigst mulige: Der er gode muligheder for at dokumentere Moldes liv i kraft af adgang til private og offentlige arkiver (og de er smukt udnyttet og udførligt dokumenteret hele vejen), men også stadig signifikante personer fra hans liv som kan huske ham og give deres indtryk. Oftest meget positive indtryk. Det kan jeg tale med om for jeg nåede lige at træffe elegantieren Molde i et hvidt jakkesæt af uformel hør og iført både charme, ironi og paraply.

Moldes indsats som folkeoplyser tager som nævnt udgangspunkt i et konsistent syn på sprogplanlægning: Den må være videnskabeligt baseret, den retter sig mod sprogbrugen (og kun meget sjældent sprogsystemet), og den tilsigter størst mulig gensidig forståelse. Det er det forfatterne på s. 258 og Ulf Teleman i Teleman 2003: 25f kalder et funktionalistisk perspektiv. Det forbindes hos Teleman med modernismen, og industrialiseringen spiller givetvis også en rolle med dens appel til videnskab i form af teknologi. Hertil lægger Teleman så et aspekt som Molde nærmest inkarnerer: professionalisering og institutionalisering. Man kan fra nu af leve af at være språkvårdare, og Molde bliver personligt netop det, den professionelle medieautoritet med en institution i ryggen.

Her savner denne læser en perspektivering i biografien. Molde understreger i sine programmerklæringer flere gange (s. 260f) at sprogkultivering må ske på stabil sprogvidenskabelig grund. Videnskaben ses i Moldes univers som værdifri, men faktisk er det ikke sikkert at der altid var videnskab der kunne begrunde Moldes syn på hvad der er effektiv kommunikation. Eller for at sige det på en anden måde: Hvis verbalsubstantiver skal undgås, hvorfor har vi dem så? Hvis passiv ikke bør

bruges, hvorfor er der så overhovedet den mulighed i systemet? (Se for en uddybende diskussion Løj og Wille 1985).

Modsætningen kommer op til overfladen to steder i bogen. Det første er modsætningen mellem Moldes syn på tilsyneladende kønsneutrale benævnelser som 'talesman' hvor han på s. 178 helt afviser 'taleskvinna': Han skriver »Vad gör vi då med 'taleskvinnan'? Det ordet kan vi gärna glömma!« (*Svenska Dagbladet* 30/7 1990). Men i 1976 havde den samme forfatter afvist at fortsætte med at udelukke halvdelen af befolkningen som de intenderede modtagere for lovtækster ved at anvende 'han' også om kvinder. Det er det der i længden har ført til en ændring af sprogsystemet i svensk ved indførelsen af 'hän' som kønsneutralt pronomen, en svensk enegang som har vakt international opmærksomhed (se Emma Renströms forskning og Marie Gustafsson-Sandéns videreførsel heraf). Hvorfor er det andet lige så utænkeligt at fortsætte med, som det første er at indføre? Er der videnskabeligt belæg for denne holdning?

Det andet sted er et citat fra Moldes konsekvens af et funktionalistisk effektivitetshensyn: »dialektala språkdrag som försvarar förståelsen bör portförbjudas i radion« (Molde i *Vetandets värld*, 11.3. 1990 (bogen s. 171)). Hvilke dialekttræk gør det og hvilke gør ikke? Det får vi ikke at vide. I stedet kommenterer forfatterne:

»Det bör dock understrykas, att Molde aldrig nedvärderade skånskan som sådan utan bedömde alla dialekter och idiolekter (enskilda individers språk) utifrån deras tydlighet« (s. 171). Tydelighed fremstår her som et jokerbegreb som går på tværs af gruppe og individ. Det giver ingen mening. På forhånd skulle man kunne nøjes med at anføre at individer kan tale mere eller mindre distinkt og at det kan tillæres at tale så distinkt at man kan lukkes ind gennem porten til radioen. Når det ikke står sådan, skyldes det at Molde som så mange andre forveksler distinkthed som stiltræk med lydssystemet i dialekterne som efter dette synspunkt skulle kunne rangeres efter distinkthed. Hvordan det kan gøres, er et ømt punkt og berøres ikke i teksten. Hvad værre er, det berøres slet ikke noget sted i teksten at hele begrebet om kommunikationseffektivitet for at være operationelt videnskabeligt måtte skulle formuleres som sprogpsykologisk forskningspraksis. Det blev det ikke og derfor kunne alle råd blive råd der var baseret på autoritet, men en autoritet som i Moldes tilfælde var hentet fra et helt andet område nemlig sproghistorien.

Her ømmer forfatterne sig lidt: Først henviser de i afsnittet om Moldes indsats i radio og dagblade til at Moldes yndlingsargument var historisk. Kunne han vise at en konstruktion havde været der i ældre svensk, så var det et godt argument for at godkende den i nutidssvensk (s. 174). Men s. 259 anføres det så efter en intern henvisning netop til Olle Josephsons påpegning af det historiske yndlingsargument at »Han hade ibland också svårt att acceptera att vissa ord eller

ordbetydelser blivit föråldrade«. At noget kan blive forældet burde vel være et ret stærkt argument imod at anvende sproghistorien som bevisførelse i diskussioner om nutidens sprog.

Bogen er smagfuldt sat op, den har et traditionelt præg på alle områder helt til det sorte bånd som man kan markere læsningsfremgangen med, og der er kun trykfejl i de danske citater hvor ordet 'mig' har givet problemer (det er blevet til 'meg').

Er denne biografi et nyt bud på hvordan genren videnskabsbiografi kan se ud? Nej, det er den ikke; den har tværtimod alle de dyder som den traditionelle biografi har haft: Det er her man i fremtiden vil finde alt hvad man gerne vil have dokumentfast og tidsfæstet hvad angår Bertil Moldes indsats og baggrund. Men fornyelse er der ikke tale om. Vi får ingen dialog med den biograferede, ingen kritisk stillingtagen til hans argumenter; tages der side i biografien, så vælges altid Moldes. Det er dybt sympatisk, også fordi der er meget at beundre ved det Molde bidrog med, men man savner dybde i portrættet. De dunklere farver er udeladt, og vi kommer kun i nærheden af dem når Molde velformuleret klager over ikke at være placeret på første plads til det professorat han havde søgt.

Anderledes er det med Telemans bog, helt anderledes. Her diskuteres på baggrund af et beundringsværdigt overblik over den nordiske filologi og den svenske sproghistories mange aspekter hvor meget der stadig er værdifuldt i de lundensiske koryfæers indsats. Ganske vist er vurderingerne nænsomme og ofte udtrykt konjunktivisk som at 'det ville have været interessant hvis', men der er set på indsatsen ovenfra og fra en eftertid der har sat store spørgsmålstejn ved netop forenklingerne i historismens praksis: Det at man har et så naivt billede af forholdet mellem lyd og skrift, det at man har et alt for stærkt analogibegreb (Kock), det at man er for hurtig til at oprette f.eks. ellers uhjemlede personnavne (Hellquist) og først og sidst at man i praksis isolerer sin forskningsgenstand: Historisterne indførte faktisk sprogvidenskabens autonomi længe før strukturalisterne satte det på fanen som kamptegn. Indimellem er der ligefrem kuriøse indslag: Om Hellquist får vi at vide at han kunne finde på at analysere søers navne ud fra kort sådan at det der så ud som en spade oppefra skulle have givet søen navn (s. 148). Oh hvilken enfold: navngiverne kunne jo ikke flyve!

En særlig fornøjelse er det at Axel Kock sættes ind i den samlede forskningshistorie inden for epokeoptegningen i sproghistorien hvor linjen til Hesselman og Riad tegnes, men hvor Telemans selv nok hælder mere til Gun Widmarks store problematisering ud fra dialektgeografi. For Wisén, Söderwall, Hellquist og Olson (med kun ét s) er der tale om gennemgange som giver masser af input til den der

er interesseret i historisk nordistik. Et sted udbryder den selv så grundigt nordisk orienterede Telemans ligefrem:

Det som förvånar är att så många inblandade forskare, som i studieplan efter studieplan betonade vikten av att ämnet heter nordiska språk, bara en passant nämnar besläktade fenomen i danska och norska fornspråk och dialekter. Utblickarna till andra nordiska språk och dialekter är få och man saknar ett övergripande perspektiv på förändringen, inte bara i olika formklasser utan kanske framför allt i andra nordiska dialekter och riksspråk (s. 175).

Også på denne måde kan den righoldige diskussion af alle de centrale sproghistoriske emner i svensk og nordisk måske anspore en og anden ny forsker til at tage problemer op til netop denne bredere diskussion: Hvad med at begynde med apokopen og moratælling af stavelsestyper i alle de ældste nordiske tekster sammenlignet med dialektevidensen?

Som faghistorie er Telemans bog beslægtet med den store universitetshistorie som blev udgivet af Københavns Universitet for at fejre 500-års jubilæet i 1979, men også med den serie af foredrag hvormed Selskab for Nordisk Filologi har fejret sig selv i en ubrudt række: Først i rækken var titlen Fra Rask til Wimmer (som blev efterfulgt af Det danske Sprogs udforskning og Forskningsprofiler). Disse titler adskiller sig fra Telemans bog ved at være skrevet af flere forskere. Viggo Brøndal skriver f.eks. om Edwin Jessen og det er en klar æresoprejsning mens Poul Andersens artikel om Rask mest overrasker ved at bringe nyt om hans dialektforskning. Louis Hjelmslev var den første der læste alt hvad Rask havde skrevet og efterladt, og det gav ham et unikt indblik i strukturen i Rasks oeuvre. Det gik da op for ham at Rask snarere var almenlingvistisk typolog (som han selv var) end historisk sprogforsker. Der var simpelthen for meget der ikke passede til det billede af Rask som Holger Pedersen og P.E. Müller med stor omhu havde opbygget.

N.M. Petersens Raskbiografi i det tredje bind af Rasks *Samlede Afhandlinger* er et storværk og rummer enestående oplysninger, også oplysninger som nu ikke længere kan verificeres, men den er skrevet fra den beundrende vens vinkel og uden den afstand der måtte skulle til nu. Der løber igennem bogen en stor smerte over den måde Rask blev behandlet på (og der er en særlig melankoli for Petersen i at han selv (NMP) faktisk fik det professorat og den sikrede stilling som Rask skulle have haft og som Rask efterstræbte hele livet – og som Rask faktisk også egnede sig langt bedre til end NMP). Derfor det medsyn og den konsekvente stillingtagen for Rask i enhver strid som først Paul Diderichsen kunne gøre op med. Diderichsen undervurderede til gengæld Rask, men beundrede Hjelmslev

grænseløst. Det gav ham en særlig baggrund for at skrive lige om Rask som var Hjelmsevs erklærede forfader, så én måde at læse Diderichsens koldsindige Rask-bog (Diderichsen 1960) på er at det er et fademord hvor Rask bliver reduceret til det uundgåelige produkt af fremragende læreres og traditionens inspiration. Diderichsen kan faktisk ikke få øje på Rasks originalitet hvilket er meget mærkeligt.

Der er ingen grund til at skjule at trods en smuk Ehrenrettung af Emil Olsson fordi han mestrede den problemfokuserede afhandling (i modsætning til de andre biograferede) så er Telemans fine bog egentlig om Axel Kock. Wisén og Söderwall står som optakten, Hellquist og Olson som efterslættet, men klimaks er uomtvisteligt Axel Kock. Og her er den store fordel at Kock er generationen før Telemans egne lærere. Det giver netop den afstand, men samtidig den indforståethed med miljøet som er dette afsnits særlige styrke. Først her samler bogen sig til at blive en diskuterende levnedsopgørelse hvor vi ser sammenhængsstyrke, men også undladessynder. Måske varmer Ulf Teleman op til en egentlig diskuterende Kock-biografi? Det vil i så fald blive endnu en bedrift blandt Ulf Telemans allerede utallige.

Som bidrag til at forny biografi-genren er bogen god at lære af. Man kan beundre den biograferede (det gør Agazzi og Malmgren nok med Molde); man kan spejle sig i den biograferede (det ville til en vis grad have været tilfældet med den Rask-biografi Louis Hjelmsevs ville have skrevet); man kan irritere sig på den biograferede (det gælder i et vist omfang Paul Diderichsens behandling af samme Rasmus Rask og nogle af professorerne i Telemans bog) og man kan forsøgsvis holde den biograferede ud i strakt arm så de emotionelle udslag ikke bliver så store som så (det sker forbilledligt i omtalen af Kock hos Teleman). Det er det sidste der giver mest til eftertiden. Det er her biografien kan vokse ind i samtiden ved at bringe et nuanceret budskab fra fortiden.

Agazzi, Birgitta, Grünbaum, Catharina, Hauge, Rikke och Reuter, Mikael 2014: *Guldtavlorna i gräset. Nordiskt språksamarbete, historik och framåtblick*. Stockholm: Institutet för språk och folkminnen. <https://www.sprakochfolkminnen.se/download/18.41318b8514835190952928/1529494369354/Guldtavlorna%20r%C3%A4ttad%20version.pdf>

Diderichsen, Paul 1960: *Rasmus Rask og den grammatiske tradition. Studier over vendepunktet i sprogvidenskabens historie*. (Historisk-Filosofiske Meddelelser 38: 2). København: Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab. https://www.royalacademy.dk/Publications/Low/638_Diderichsen,%20Paul.pdf

Løj, Mogens og Wille, Niels Erik 1985: »Kan vi undvære passiv? eller: Kan passiv virkelig undværes? En undersøgelse af passivformernes grammatik, stilistik og pragmatik«. *NyS 15*: 5-42.

- Molde, Bertil 1949: *Källorna till Christian III:s bibel 1550*. Lund: Gleerup og København: Rosenkilde og Bagger.
- Rischel, Jørgen 2002: »The Contribution of Scandinavian Neogrammarians«. Bandle et al. (eds.): *The Nordic Languages*, Vol 1: 133-147, Haag: Mouton De Gruyter.
- Teleman, Ulf 2003: *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*. (Skrifter utgivna av Svenska Språknämnden, 87). Stockholm: Norstedts Ordbok.

Frans Gregersen

Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt: Grov Konfækt. Tre vilde år med trykkefrihed, 1770-73. Gyldendal, 2020. 1080 sider. ISBN: 9788702297676. Vejl. pris: 1.345 kr.

På selveste jubileumsdagen 14. september 2020 ble to gedigne, illustrerte bind om trykkefrihetstiden i Danmark-Norge publisert, under tittelen *Grov Konfækt. Tre vilde år med trykkefrihed – 1770-73*. At det skulle gå 250 år før denne perioden ble gjenstand for en omfattende og helhetlig behandling i historiografien, er nesten utrolig. Vi snakker tross alt om verdens første og antagelig eneste periode med ubetinget, lovfestet trykkefrihet. Der spottende eller kritiske ytringer om Kongen, hoffet, politikken eller Gud og den lutherske religion, injurier og spådommer, plutselig kunne gå ustraffet hen i eneveldet. Og som resulterte i en eksplosjon av nye (oftest anonyme) skribenter, trykksaker og offentlige disputer av ymse slag, i et område som må karakteriseres som opplysningens nordlige periferi. Inntil festen ble avsluttet med ny lovgivning, riktignok uten den gamle forhåndssensuren, høsten 1773.

Mangelen på forskningsmessig interesse for denne bokstavelig talt eksepsjonelle perioden og dens tekster, er et eget studium verd. Hva kan årsakene være? Den omstridte rollen og det vedvarende dårlige ryktet til trykkefrihetens hovedarkitekt, Struensee, og det ambivalente forholdet til dens resultater, hører antagelig med til bildet. I de mange diskusjonene om trykkefrihet og ikke minst »trykkefrækhed« i Danmark og Norge mot slutten av 1700-tallet, sto perioden ikke akkurat fram i noe forbilledlig lys, tvert imot. Trykkefrihet kunne nok være et ideal, men trykkefrihetstiden måtte ikke gjentas. Da trykkefrihet ble nedfelt i den norske, selvstendige grunnlovens §100 i 1814, var det med en lang rekke eksplisitte begrensninger og forbehold. Også dagens lovbeskyttede ytringsfrihet har forbehold og begrensninger (heldigvis, vil mange si). Men trykkefriheten som ble offentliggjort som et kongelig reskript 14. september 1770, var altså »uindskrænket«.

Første gang trykkefriheten ble gitt en samlet og selvstendig historisk behandling var i Edvard Holms lille avhandling *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedens Historie* fra 1885, der han framhevet fenomenets unike, historiske status. Likevel presenterte han trykkefriheten som resultat av det overflatiske hastverksarbeidet som var typisk for Struensee, og han fokuserte på hvordan friheten ble tilbudt et umodent folk, »som kun i ringe Grad havde Forudsætningerne for at kunne følge den paa en heldig Maade«. »Det er et sandt Taalmodighedsarbejde at gjennemlæse den store Luxdorpske Samling på Kongens Bibliothek i 45 Bind«, skrev Holm (29), og refererte med det til embedsmannen Bolle Willum Luxdorps private, fortløpende innsamling av »trykkefrihetsskrifter« fra oktober 1770 til november 1773, som han fikk innbundet i 47 bind. Skriftenes innhold var brokete og stilen var »sædvanlig sjusket og kjedsommelig«, til tider »latterlig højtidelig og skabagtig« (32). Til tross for at trykkefriheten satte viktige temaer som økonomisk politikk, statsform, bøndernes frihet og det norske spørsmålet på en offentlig dagsorden, så var dens konsekvens først og fremst at den »ikke blot gav Udueligheden, men ogsaa de onde Lidenskaber det frieste Spillerom« (35).

Nesten hundre år etter Holm, sto dommen ved lag. *Grov Konføkt* siterer selv historikeren Harald Jørgensen som i 1970 hevdet at »en uhyggelig stor del« av trykkefrihetsskriftene var fullstendig uten verdi (GK I, 16). Riktignok skjedde det noe mot slutten av 1900-tallet, da Morten Møller så den offentlighetshistoriske betydningen av trykkefriheten og den norske tekstforskeren Kjell Lars Berge begynte å undersøke de nye tekstnormene som den uforbeholdne trykkefriheten utløste i Danmark-Norge. Henrik Horstbøll og John Christian Laursen skrev dessuten eksperimentet inn i et større internasjonal yringsfrihetshistorie. Men i den norske historikerens Øystein Rians omfattende gjennomgangen av *Sensuren i Danmark-Norge: Vilåarene for offentlige ytringer 1536-1814* fra 2014, der man kanskje skulle vente å finne et historisk fokus på trykkefriheten, er det igjen en generell dom over tekstene og perioden som får dominere. Her er det imidlertid ikke skribentenes umodenhet og ytringenes lave litterære kvaliteter som er problemet. Det er mangelen på radikal systemkritikk som gjør at Rian kan avfeie trykkefriheten som en overflatisk krusning i historien om eneveldets ensretting og undertrykkelse av livredde undersåtter.

Hva er det så de tre forfatterne av *Grov Konføkt*, Henrik Horstbøll (bokhistoriker, Lunds universitet), Ulrik Langen (historiker, Københavns Universitet) og Frederik Stjernfelt (litteraturviter, Aalborg Universitet København), har fått ut av denne periodens nedvurderte tekstmasse? To års arbeid med støtte fra Carlsbergfondet har resultert i to store, tiltalende, illustrerte bind på til sammen over 1000 sider. I tillegg er alle de rundt 1000 trykkefrihetsskriftene i »Luxdorps samling af Trykkefrihedens skrifter 1770-1773« gjort tilgjengelige online i søkbar form (i

tillegg til faksimile) via Det Kgl. Biblioteks tekstportal (kb.dk). Dette er i seg selv en viktig konsekvens av prosjektet, fordi det senker terskelen for videre studier og forskning. Luxdorph-samlingen danner også rammen og grunnlaget for *Grov Konfækt*. Hvordan nærmer boken seg dette materialet, og trykkefriheten som historisk fenomen?

Generelt anlegger verket et bok- og offentlighetshistorisk perspektiv, som ikke minst Henrik Horstbøll selv har utviklet i sine mange arbeider om det dansk-norske 1700-tallet. Det har også gitt rom for en internasjonal kontekstualisering av trykkefrihetens idéhistorie, og flere inngående presentasjoner av Struensees rolle og den politiske konteksten i trykkefrihetens ulike faser. I tillegg inneholder verket et svært interessant blikk på trykkefrihetstidens administrative, sosiale og urbane topografi, med fokus på København, i de første kapitlene av bind to. Men hovedvekten legges på trykkefrihetens tekster og sentrale skribenter, som virkelig tas på alvor og analyseres inngående, på egne premisser.

Det er ikke en enkel kronologisk framstilling som møter leserne av *Grov Konfækt*. Kapittelstrukturen er komplisert, med vekslinger mellom innblikk og utblikk, mellom detaljrike nærlesninger og større kontekstualiseringer, mellom fokus på debatter, aktører, betingelser og konsekvenser. Alt i alt får denne flerdimensjonale strukturen fram trykkefrihetens egen kompleksitet og dynamikk. Det kan nok oppleves som vanskelig å lese som et samlet narrativ. Samtidig gir kapiteltitler nok informasjon til at det er relativt lett å navigere på kryss og tvers i verket, for de som uansett måtte foretrekke en ikke-lineær lese måte.

Første bind tar for seg de viktigste politiske rammene, debattene, tekstene og aktørene fra trykkefrihetens første år. Noen av dem følges til etter Struensees fall og trykkefrihetens avslutning. Vi møter noen mer kjente og en lang rekke ukjente stemmer og tekster. Eksperimenteringen med skribentroller og fiktive forfatterpersonaer, ulike sjangere, stilarter og ikke minst dialogiske former er et slående trekk ved det hele. »Fejdene« framstår som et strukturerende prinsipp i den offentligheten som ble skapt.

Startskuddet i slutten av oktober 1770 var av det praktiske slaget, med bryggeren Christian Bagges klage over maktmisbruk hos bryggerlaugets oldermann. Den lille pamfletten, som skulle bli trykkefrihetens kanskje mest karakteristiske sjanger, utløste en hel liten offentlig »bryggerifejde«. Men kort etter starter Philopatreias-debatten, som vi kan følge gjennom flere kapitler i *Grov Konfækt*. Den ble igangsatt av en av de norskfødte skribentene i København, Jacob Christian Bie. Hans pseudonyme *Philopatreias Trende Anmærkninger 1. Om de dyre Tider og Handelens Svagthed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster*, utgitt i slutten av november 1770, avstedkom en lang rekke anmeldelser, motsvar, angrep og satiriske avleggere, ført i pennen av både kjente og ukjente skribenter

og pseudonymer, inkludert den konservative statsmannen Ove Guldberg, som senere skulle bli sentral i Struensees fall og avslutningen av trykkefriheten. Bie selv bidro under diverse forklødninger med å holde debatten varm. Som tittelen på hans første pamflett forteller, satte Bie følsomme temaer som økonomisk politikk, rettsvesen og presters lønninger på trykkefrihetens dagsorden. Denne debatten, som totalt kom til å omfatte 70-80 publikasjoner, ble til en nærmest selvgående organisme som levde videre etter kuppet mot Struensee og lenge etter at opphavsmannen Bie hadde trukket seg ut.

Debatter om konkrete økonomiske og politiske temaer skulle det imidlertid bli flere av, blant annet om bøndernes frihet og ikke minst om det statlige tallotteriet. De avslører alle hvordan politiske og økonomiske spørsmål sjelden kunne skilles fra moralisering (og sjikane). Maktmisbruk, egeninteresse og snylteri sto mot patriotiske dyder, som for øvrig var en slags universalreferanse for både radikale og mer konservative aktører. Patriotisme var skribentenes felles legitimeringsgrunnlag. Noen av trykkefrihetsdebattene kunne ha mer opplysningsfilosofisk tilsnitt, slik som Von Schmettaus historisk-kritiske Bibel-forståelse, andre kunne handle om enkelthendelser og -personer, spådommer og overnaturlige fenomener. *Grov Konfækt* gir et detaljert innblikk i store og små stridstemaer. Samtidig får første bind godt fram dynamikken i den »hastige selvorganiseringen af offentligheden som sådan« (GK I: 219). Selv om en usedvanlig leken og debattglad aktør som Bie framstår som en sentral og selvbevisst drivkraft i trykkefrihetens første fase, var han ikke alene om å bidra aktivt i forhandlingen av de nye tekstnormene i perioden, som Kjell Lars Berge ville kalt det. Refleksiviteten var åpenbart sterk blant alle aktørene, og bevisstheten om det eksepsjonelle i den nye situasjonen nedfelte seg i en rekke prosjekter blant trykkefrihetsskribentene for å registrere og vurdere det som strømmet ut fra trykkpressene. Trykkefriheten selv var et tema som ganske raskt ble bragt til torgs under det plutselige fraværet av både før- og ettersensur.

Den anerkjente historikeren Peter Frederik Suhm ble en viktig, om enn ambivalent, bidragsyter til debatter om trykkefrihetens gleder og misbruk både under og etter trykkefrihetsperioden. Litt overraskende løftes han i *Grov Konfækt* fram som en av de mest produktive, og også politisk radikale, aktørene i den nye trykkefrihetsoffentligheten. Riktignok ikke like produktiv som adskillig mer folkelige og stilistisk utfordrende skribenttyper som Martin Brun og Josias Bynch, som i motsetning til Suhm (men i likhet med J.C. Bie) hadde trykkefriheten som livsgrunnlag. Kommersielle interesser var en viktig motor. På hver sine måter hadde Brun og Bynch, respektløst og grovt moralisert over hyklerske prester, elendige professorer, ulærte embedsmenn (»skobørsterne«), snobbete oppkomlinger, overfladiske motedamer, falske fritenkere og andre upatriotiske snyltere, før de etter kuppet endte i en durabelig tekstlig kappestrid med hverandre, der de fra hvert sitt

tidsskrift forsøkte å overgå hverandre i religiøs fromhet! Dynamikken i trykkefrihetens offentlighet var aldri forutsigbar.

Det andre bindet av *Grov Konfækt* innledes med kapitler som tegner et bilde av trykkefrihetens sosiale og fysiske forankring i København. Den viser seg på flere måter, ikke minst gjennom tekstenes speiling av og kommentarer til helt konkrete københavnske forhold, som i kritikken av administrasjons- og embedsstrukturen, angrep på enkeltpersoner, diskusjoner av praktiske urbane utfordringer som kalde vintre, kjøttpriser, renhold, prostitusjon, fyll og groteske forskjeller mellom luksus og fattigdom. Men det handler også om den nye offentlighetens urbane topografi. »I en vis forstand skapte byen Trykkefriheten, ligesom Trykkefriheten skapte byen«, skriver forfatterne (GK II: 49). Selv om te- og kaffehusselskap kunne dukke moteriktig opp også i de københavnske trykkefrihetsskriftene, er det vertshusene, brennevinen og ølkulturen som var viktigste sosiale ramme for trykkefrihetsskriftene, og også et tilbakevendende tema i dem. Trykkefriheten ga levebrød til mennesker av ulike sosiale lag i byen. Denne sosiale differensieringen, preger også den offentligheten trykkefriheten ga opphav til. Det var en mangfoldig offentlighet, og *Grov Konfækt* demonstrerer hvordan denne mangfoldigheten også kan avleses rent geografisk. Ulike sjangre, temaer, diskusjoner, trykkerier, bokbindere, utsalgssteder og ikke minst lesergrupper var konsentrert i forskjellige deler av byen. Adressekontoret til Hans Holck på Amagertorv fungerte likevel som et slags trykkefrihetens sentrum, et fysisk og sosialt utgangspunkt for en lang rekke aktiviteter av publisistisk og praktisk art. Herfra kom *Adresseavisen* som var trykkefrihetens avis og *Magazin for patriotiske Skribentere*, hvis erklærte formål var å være arena for den nye trykkefriheten.

Kapitlet »Grove Folk skal have grov Konfækt«, et sitat fra et av de anonyme skriftene mot Struensee sommeren 1771 som også har gitt navn til hele verket, innleder den siste store bolken. Her skildres nemlig den nye fasen i trykkefriheten som innledes sommeren 1771 og som faller sammen med et alvorlig stemnings-skifte, som gjaldt denne offentlighetens egen arkitekt, Struensee. »Horeridebatten« kretset rundt hans person, som opphav til lempelsene i sedelighetslovgivningen, til åpningen av Kongens Have som arena for løsaktig atferd, og som mulig opphav til dronningens graviditet med sitt andre barn. Kongens psykiske sykdom ble et offentlig tema. Struensee reagerte mot stadig grovere angrep mot hoffet, ham selv og dronningen ved å innskrenke trykkefriheten i oktober 1771. Det nye kravet var at forfatter eller boktrykker skulle fremgå av alle skrifter, og det ga en viss disiplinerende effekt. Men i kulissene startet forberedelsene til det som skulle føre til kuppet mot Struensee 17. januar året etter. »Gjæringen« lot seg ikke stoppe.

Kuppet i januar, den påfølgende brutale »udfeielsesfesten«, landsforvisningen av dronningen og hennes datter samt fengslingen og de offentlige henrettelsene av

Struensee og hans medarbeider Brandt i slutten av april 1771, ga naturlig nok opphav til et vell av nye tekster og også nye journalistiske former. Som i *Aften-Posten* fra Adressekontoret, der ulike spalter presenterte henholdsvis rykter, reportasje og kommentar knyttet til den informasjonen som sirkulerte. Ville rykter, de groveste skildringer og bekymringer for informasjonens sannhetsgehalt eksisterte side om side i trykkefrihetsoffentligheten, som nådde sitt kvantitative toppunkt denne vinteren. Glede over Struensees fall dominerte, og det nye regimet lyktes i å få fremstående teologer til å argumentere for at det var Gud som gjennom kuppet hadde grepet direkte inn mot de diabolske maktrane. Slike argumenter fikk innpass blant trykkefrihetsskribentene, som ikke kunne unngå »Kapløbet mod den rigtige side«, som det heter i *Grov Konfækt* (GK II: 233).

Samtidig spredte det seg også en frykt for hvilke konsekvenser kuppet kunne få for selve trykkefriheten. Flere som også sto makten nær ønsket å bevare den. Men gjennom ulike rettsaker og signaler som skapte usikkerhet om trykkefrihetens grenser under det nye styret, ble trykkefrihetseksperimentet gradvis kvalt, uten offentlig debatt. Formelt sett var det over i november 1773, da det nye regimet også lyktes i å forme et bilde av trykkefriheten som et djevelens splittende verk som endelig var blitt nedkjempet.

Tobindsverket om trykkefrihetens tre ville år ender, som seg hør og bør, i en liten diskusjon om offentlighetsbegrepet. Habermas' berømte idealtipe avvises naturligvis, til fordel for en forståelse av offentlighet som et resultat av praksis. Offentlighet er noe som blir til og endrer seg gjennom de ytringene og kommunikasjonsformene som faktisk produseres innenfor skiftende mulighetsbetingelser. Og som det også har fremgått av bokens ulike kapitler, dreier dette seg ikke om ett enhetlig eller privilegert offentlig rom, verken fysisk eller imaginært, men mangfoldige manifesteringer av konkrete praksiser som involverte både aktører, materialitet og rom. »Offentlighed er noget, der sker, noget der gjøres, når der for eksempel responderes på et udsagn ved at indgå i en række aktiviteter og tage konkrete praktiske muligheder i anvendelse« (GK II: 417), skriver forfatterne.

Dette er et offentlighetsbegrep som jeg har stor sans for, og som gir mening etter nesten 1000 siders gjennomgang av skobørstefeider, tallotteridiskusjoner, »kendisporno« og »shitstormer«. Å skulle lete etter noe som minner om en borgerlig offentlighetsmodell eller et deliberativt demokrati her, er bortkastet tid. Det åpne og dynamiske offentlighetsbegrepet i *Grov Konfækt* fungerer godt også fordi det fremhever refleksivitet som en viktig del av offentlighetspraksis. Det vil si den fortløpende refleksjonen og diskusjonen som både skribenter og lesere fører omkring sin egen, og andres, ytringspraksis, om hva offentligheten er og bør være. Samtidig forklarer det hvorfor dette offentlighetskapitlet aldri

kunne plasseres først i verket, eller fungere som et analytisk premiss for den historiske gjennomgangen. Et fenomen som er hva det blir, fungerer ikke så godt som analytisk kategori. Om dette er en svakhet, noe jeg selv ikke nødvendigvis tenker at det er i et verk som dette, så kompenseres den uansett med en nesten insisterende empirisk detaljrikdom og formidlingskraft, som er trykkefrihetsperioden verdig.

Det er selvsagt dimensjoner ved trykkefriheten som mangler i *Grov Konfækt*. Forfatterne nevner selv innledningsvis enkelte store debatter som de ikke har gått inn på, for eksempel den om et universitet i Norge (GK I: 19). De har også eksplisitt konsentrert seg om trykkefrihetens hovedstad, København. I siste kapittel nevnes så vidt at der

også [er] trykkefrihedsskrifter fra Norge – Bergen, Trondhjem, Christiania; – fra den danske provins – Aalborg, Odense, Viborg, Sorø; fra hertugdømmene – Altona, Slesvig, Flensborg (se kort i kap. 5 og 20), men i antal publicerede skrifter er København dominerende.

Det er utvilsomt riktig, men samtidig er forholdet mellom trykkefrihetens sentrum og periferi et interessant og viktig tema. Hvordan preget trykkefriheten informasjonsstrømmene i riket? Var trykkefrihetsskriftene i periferien like eksperimenterende og utfordrende? Hadde de samme grad av tilknytning til lokale, urbane forhold? Første bind av *Norsk presses historie* (2010) gir noen indikasjoner for Norges del. La oss håpe på mer systematisk forskning på hva trykkefriheten gjorde med byer som Aalborg, Flensborg og Bergen!

Likevel. *Grov Konfækt* lykkes virkelig i å vise frem det disse tre ville årene i dansk-norsk historie hadde å by på av tenkelige og utenkelige utsagn, utvekslinger og språklige krumspring. Med sitt bottom-up perspektiv får verket frem både mangfoldet og mønstrene i den selvorganiserende offentligheten som trykkefriheten skapte. Uten å måle denne offentligheten om mot verken litterære kvalitetskriterier, begreper som »offentlig opinion« eller idealet en rasjonell, deliberativ, borgerlig offentlighet som kunne fungere som en samlet motmakt mot en undertrykkende stat. Likevel demonstrerer det betydning av trykkefrihetsperioden, som unikt intellektuelt, politisk og litterært eksperiment, gjennom detaljerte nærlesninger, analyser, grafer og ikke minst illustrasjoner. Tobindsverket er rikt illustrert blant annet med tresnitt og kopperstikk fra det 47. foliobindet i Luxdorfs samling (for øvrig det eneste bindet som ikke er online). Og bildetekstene er fyldig og pedagogiske. Grafisk og materielt er verket en fest.

Hvis 4,5 kilo *Grov Konfækt* finner veien til flere enn 1700-tallsspesialistenes kaffebord, har det likevel først og fremst med innholdet å gjøre. For det er altså

ikke tilfældig at den første grundige behandlingen av trykkefriheten kommer akkurat nå. Det er ikke bare forbundet med utviklingen innenfor offentlighetshistoriografien, der vekten på praksis, aktører og kommunikasjonskretsløp er blitt viktigere enn formelle strukturer og idealtyper. Det har naturligvis også å gjøre med vår egen tids medierevolusjon, med alle dens nyvinninger, utprøvinger, motreaksjoner og ikke minst dilemmaer knyttet til ytringsfrihetens muligheter og grenser. Offentlighetsmodeller må tenkes på nytt i vår tid. Det gjør trykkefrihetens tre ville år gjenkjennelige og relevante for oss, 250 år etter.

Ellen Krefling

Kirsten Dreyer: Kamma Rahbek og livet på Bakkehuset. Syddansk Universitetsforlag, 2018. 458 sider. ISBN: 9788740831306. Vejl. pris: 325 kr.

Lone Krogsholm: Dristig som en mand. Renna Hauchs kvindeoprør. Storyhouse, 2019. 278 sider. ISBN: 9788711904367. Vejl. pris: 249,95 kr.

To markante kvinder i dansk kulturhistorie, Kamma Rahbek og Renna Hauch, har fået hver deres nye biografiske fortælling. Begge udgivelser er grundigt researchet med et stort materiale af erindringer, breve, samtidshistorie og fotos, der tilsammen tegner to overlappende tidsafsnit af en dansk 1800-talskultur. I bogen om Kamma Rahbek er vi med i de første tre årtier, også kaldet Guldalderen i dansk kunst og litteratur. Omkring Renna Hauch følger vi et længere stræk fra 1830-årene frem til 1890'erne og Det moderne gennembrud. Kirsten Dreyer supplerer og udvider kanon om Guldalderen i dialog med den velvoksne litteratur, som findes om Kamma Rahbek og Bakkehuset, Lone Krogsholm sammensætter en mosaik af personhistorie og tidsdebat ud af det stof om Renna Hauch, hun har trukket frem af arkivet.

Men selv om portrætterne af (for kortheds skyld) Kamma og Renna viser vidt forskellige kvinder, Renna er født 1811 og mere end en generation yngre end Kamma, der er født 1775, og selv om deres historier spænder over en dramatisk udvikling i europæisk historie fra Napoleonskrige og romantisk poesi til borgerlig forfatning og debat om demokrati, køn og konventioner, så er det også interessant, jeg havde nær sagt hyggeligt, at opdage fællestræk og kendte skikkelser på tværs af epokerne. På personplanet ser vi begge kvinder reagere på en karakteristisk måde mod den selskabelige norm og konvention, der omgiver dem. Kirsten

Dreyer fremhæver Kammas skræk for al 'affektation' og opstyltethed i manerer og relationer i det hele taget. Kamma bekendte sig til et naturlighedskodeks, som hun delte med sin mand, oplysningsmanden Knud Lyne Rahbek, og med tidsaldrens rousseauisme. En sådan arv fra Rousseau er også mærkbar hos Renna Hauch i et af de træk, Lone Krogsholm fremhæver i portrættet af hende, nemlig hendes konstante afvisning af, hvad hun opfattede som unaturlighed, hykleri og facader i det sociale liv, som fx kunne få hende til at vende om på fortovet for at undgå mødet med en af 'selskabet' (Johanne Louise Heiberg i sommerbyen Hellebæk). Egentlig var de begge, Kamma og Renna, mere forbundne med et naturlighedsideal, der stammede fra 1700-tallet end med den type romantisk natursværmeri, som prægede deres samtid og det miljø, de selv færdedes i. Kamma samlede, som vi ved, gennem 1810'erne og 20'erne hele rækken af romantiske håb, talenter og stjerner omkring sig til soiréer i Bakkehuset, hvoriblandt ikke mindst hendes svoger, den unge Adam Oehlenschläger, som hun kaldte Adagio, og med forskellig tilknytning senere, Johan Ludvig Heiberg, B.S. Ingemann, Grundtvig, Baggesen, H.C. Andersen, Poul Martin Møller. Og Renna på sin side var jo gift med den måske mest inkarnerede danske romantiker af dem alle, Carsten Hauch, som måske nu er gledet i baggrunden i litteraturhistorien, men som skrev drama, romaner og stærk poesi om stjernerne og verdensrummet («Pleiaderne ved Midnat» 1861). Hans tidlige virksomhed i prædarwinistisk naturvidenskab og naturlære stiller ham i en interessant position til datidens litterære miljø. Lone Krogsholm giver ham dog ikke mange rehabiliteringschancer, han er i hendes fremstilling set via sin 21 år yngre kones overbærende blik på hans praktiske kejtethed og via døtrenes fortælling om stemningen i det børnerige hjem, når døren til hans studereværelse var lukket med besked om at »Fader digter!«. Man kan spørge sig, om der lå en modstandsytring i det, når Kamma og Renna så stærkt hævdede naturligheden, sanddruheden og uforstiltheden som deres ideal, en modstand mod at falde på plads i de foreskrevne kvinderoller med deres krav om at behage og være tilpas. De var begge meget mere kammeratkvinder end fruier og musier i forhold til de mænd, de omgikkes.

Der var også reale bindeled mellem de to kvinders verdener, som mere end noget andet viser, hvor begrænset og indspist det kulturelle miljø var i Danmark omkring 1820. Alle kendte alle. I hvert fald anderledes sammenlignet med det 21. århundredes hurtige og fragmenterede offentlighed af journalistik, forskning, globale medier, og hvor kunst ikke har samme centrale rolle. Kamma og Renna mødtes ganske vist ikke fysisk, så vidt vi ved, men det *kunne* de have gjort. Oehlenschlägerfamilien var bindeleddet. Den helt unge Renna var veninde med Oehlenschlägers datter Lotte, og det var hos Oehlenschlägers, hun i en alder af atten traf husvennen Carsten Hauch og hurtigt derefter blev gift og bosat som

digterkone i Sorø. Renna fastholdt et langt venskab med Oehlenschlägers kone Christiane, som på sin side var Kammas yngre og tæt forbundne søster. Kamma døde imidlertid i 1829, det vil sige næsten samtidigt med at den unge Renna var blevet introduceret hos Oehlenschlägers. Hvilket alt sammen rigtignok mest er interessant som en privathistorisk detalje. Men læst på tværs af de to kvindelivsberetninger, viser det noget om, hvor tæt familiesystemer og embeds- og karrieresystemer var vævet sammen i datidens borgerlige liv. Således er det også slående at se den tråd, der går fra Knud Lyne Rahbek (Kammas mand), via Oehlenschläger til Carsten Hauch (Rennas mand). De afløste hinanden i det samme professorembede i Æstetik ved Københavns Universitet, oprettet til Rahbek i 1790, overtaget af Oehlenschläger i 1810 og derefter af Hauch i 1851. Rahbek og Hauch sad begge en periode i direktionen for Det Kongelige Teater. Særligt Krogsholms beretning, der har karakter af en mangelaget familiehistorie omkring hovedpersonen Renna, giver indsigt i familien som netværk og infrastruktur under karriere, udnævnelser og honette ambitioner. Det meste af bogen skildrer Rennas mange gøremål og virksomme støtte til husholdning og familieliv hos de otte børn og efterhånden 24 børnebørn i alle aldre. Man følger hendes fortsatte engagement med at give praktisk hjælp og opdrage de unge efter de Rousseau-inspirerede sundheds- og dannelsesidealer, der var hendes ledetråd. I øvrigt er både hendes og ægtemandens brevnøtater om de små børn meget indtagende, og stoffet formidler et signalement af en familiekultur hos dette ledende samfundslag, som ellers meget sjældent bliver synlig i historiske fremstillinger. Ej heller i de gængse biografier om store mænd, hvis offentlige meritter er grunden til at de skrives. Men flettet ind i billedet af Rennas dagligdags opgaver ser man også hendes kontrol med at få sønnerne sikret i embede og pigerne gift ind på rette trin af samfundspyramiden. Blandt sønner og svigersønner var en præst ved slotskirken i Hillerød, en rektor på Roskilde Katedralskole og en biskop for Sjælland. Men så var der også den af Renna meget afholdte svigersøn, en ateist og fritænker, der endte med at hænge sig. Man kan sige at Krogsholm her på en interessant måde får dokumenteret det respektable borgerskab fra dets uofficielle inderside, sådan som den udgøres af de små glæder, håb og sejre plus det, der ikke skal tales om. Det er på den baggrund, at portrættet af Renna Hauch og hele den lange film om hendes liv kommunikerer vellykket og får vist hende som den ener hun var, ukonventionel, handlekraftig, stridbar, ubestikkelig i små og store sager. Derom vidner også hendes lange forbindelse med Georg Brandes. Det var et venskab båret af respekt på begge sider og af det fælles engagement i en kamp for social ligestilling i et Danmark, som Renna med årene fandt mere og mere bornert og især præget af kristent hykleri. Hun deltog på skiftende afstand i det nystiftede Dansk Kvindesamfund, og hun meldte sig ind i Louis Pios socialistiske parti. I

Hellebæk hvor hun og børnebørnene ferierede om sommeren blev hun anset for en original af de mere mondæne feriegæster, her i citat fra en baronesse Dahlerup:

Carsten Hauchs enke boede nær mig i Hellebæk. Hendes Ydre var en træet Sliders, men hun var som hele sin Slægt klog og interessant. Hun bar gerne sit Haar udslagent og tog hvær Dag en Svømmetur, efter Folks Udsagn lige til Kullen. Ofte spadserede hun uden Strømper og Sko, men med en stor Rygsæk over Skuldrene ud i Bondelandet, her købte hun Fødevarer til sin store gæstfri Husholdning.

Da kraften til at være »dristig som en mand«, som hendes mand beundrende havde sagt, efterhånden begyndte at svigte, blev hendes kompromisløshed sat på prøve. Hun blev afhængig af børnenes goodwill. Hun tog sit eget liv i en alder af 85 år. Det efterlader vel et spørgsmål, som Krogholm ikke rigtig besvarer, om hvorvidt denne beslutning var en frihedshandling af samme format som hendes kompromisløse liv, eller noget mere tragisk, også set i historisk kønsrolleperspektiv.

Kamma Rahbek var måske nok i højere grad muse som værtinde for de mange kvikke hoveder og kulturelle aktører, der gæstede hendes berømte tebord i Bakkehuset. Men ikke en af de behagesyge. Dreyer fortæller historierne om hendes forhold til kendte personer i kredsen, som er fortalt før, men her dokumenteres bredt gennem brevvekslingerne og historiske oplysninger om lidt af hvert, havebrug, datidens lægemidler, indkøbslister og husholdningsregnskaber m.m.

Kammas forhold til historikeren m.m. Christian Molbech har tiltrukket forudgående skribenter og udlægninger. Var Kamma søsterlig samtalepartner, moderlig opdragerske eller netop Muse, måske mere? Dreyer breder brevvekslingen ud, men uden at rollespillet, de sjælelige dynamikker og den indbyrdes kontrakt mellem de to sættes på formel, hvilket kan føles lidt skuffende. Hentydningen til de tos spejling i epokens berømte dannelsesroman Goethes *Wilhelm Meister* er relevant, og materialet synes at summe af potentiale for videregående studier i den borgerlige psykes dannelse og seksuelle prægning i Danmark anno 1820. Slående at læse hvordan disse to mennesker, der begge var aktører i tidens ledende samfundslag, målrettet istandsatte et konfessionelt arrangement via brevskrivningen, et sted mellem psykoanalyse *avant la lettre*, skriftestol og diskursiv øvelse. Øvelse i hvad? »I en meningsfuld brevveksling«, noterer Kamma, »kan *alt*, hvad der vedkommer brevskriveren, interessere modtageren«. Med andre ord, en øvelse i at læse hinanden, at kunne navigere i forhold til de andre subjekter, tværs gennem konventioner og det borgerlige projekts ikke altid tydelige spilleregler. Interessant at tænke over, hvordan Kamma i sine breve »skriver sig selv«, også som en øvelse på tværs af kønsrollens spilleregler.

Vi ser hende i den svære rolle som reservemor og opdragerske for den 11-årige Johan Ludvig Heiberg, efter at hans far P.A. Heiberg, som var nær ven af huset, i 1799 var blevet landsforvist på grund af sine republikanske sympatier. Det at optage et barn hos sig var dengang ikke så sjældent, ofte den eneste løsning ved dødsfald inden for familien, men i dette tilfælde var der ikke familieband, og relationen mellem Rahbeks og Johan Ludvig var kompliceret af hans mors, Thomasine Gyllembourgs skilsmisse fra faderen og hendes nye ægteskab med den svenske baron Gyllembourg. Kammas forsøg som plejemor var, set på længere afstand, forårsaget af statspolitik og spændingerne i Europas historie, som på denne måde havde gjort et barn forældreløst og siden betroet det i hendes hænder. Så det er ikke så underligt at opgaven var svær. Det sidste illustreres godt via breve, billetter og Knud Lynes erindringer, men det kunne være interessant at bore mere i den politiske dimension af dette personforhold. De første årtier af 1800-tallet var dybt politiserede med censur og sindelagskontrol som følge af Danmarks placering i stormagtsspillet under den franske revolution og Napoleonskrigene. Hvordan påvirkede de politiske ideer hos Rahbekerne det barn, som politiske ideer havde gjort forældreløst og dernæst betroet i deres hænder?

Den europæiske samtidshistorie griber ind i begge de biograferede kvinders historie. Det mærkes tydeligst i Krogholms bog om Renna Hauch i skildringen af hendes tilknytning til Georg Brandes og hendes deltagelse i tidens sociale spørgsmål, kvindernes og arbejdernes kamp for ligestilling. Mindre i Dreyers bog, til trods for at Kamma Rahbek blev personligt berørt af både statspolitik, ved venen P.A. Heibergs landsforvisning og af Napoleonskrigenes virkning i Danmark. Ved englændernes bombardement af København i 1807 måtte hun evakueres, da faderens bryggergård blev ramt og brændte ned til grunden. Det er det kvindelige engagement, dannelsesperspektivet, opdragelsen, ståstedet i familie og venskabskreds, der bredes ud i bøgerne med meget stof og velindstrøede detaljer. Forbindelsen udadtil til den større europæiske historie og tidens tendenser er antydet som løse ender, der giver lyst til at spørge videre. Blot som eksempel, hvad ville et gennemsyn af Knud Rahbeks artikler om storpolitik i hans mange tidsskrifter eller hans virke i foreninger, teater og selskaber, bibringe portrættet af Kamma Rahbek? De talte sammen, hun var en kammeratkvinde. Hvordan ville det forbinde hende og andre i kredsen omkring Bakkehuset med tidens rørelser? – Frem for alt, vi bliver inspireret til at spørge videre og søge efter tendenser ud fra disse to bøgers fremlæggelse af interessant personhistorisk research.

Flemming Behrendt: Livsrusen. En bog om Henrik Pontoppidan. Gads Forlag, 2019. 712 sider. ISBN: 978-87-12-05869-4. Vejl. pris: 399,95 kr.

Flemming Behrendt (født 1939) er formentlig det nulevende menneske i Danmark, og dermed i verden, der ved mest om Henrik Pontoppidan. I 1967 blev han cand.mag. fra Københavns Universitet med et speciale om »genetisk-tekstkritiske studier« i Pontoppidans forfatterskab. Derefter fik han en lang karriere uden for forskningen som journalist og redaktør, som spillefilmskonsulent ved Det Danske Filminstitut, som informationschef i Dansk Flygtningehjælp med meget mere. I årene 1996-98 havde jeg selv fornøjelsen af at arbejde sammen med Flemming Behrendt, da jeg var redaktør for *Berlingske Tidendes* lørdagssektion *Eksistens*, der skrev om filosofi, religion og livstydning; Behrendt var medarbejder ved sektionen på halv tid og skrev fra Paris, hvor han boede.

Efter sin pensionering ved årtusindskiftet vendte Behrendt tilbage til Pontoppidan. Han grundlagde Pontoppidan Selskabet i 2000 og netstedet www.henrikpontoppidan.dk i 2002. Og så tog han fat på at skrive sin store bog om Henrik Pontoppidan. Det tog sin tid, den lod til at svulme op undervejs, nogle har måske i perioder betragtet den som et »evighedsprojekt« eller ligefrem afskrevet den som en bog, der aldrig ville blive, men i 2019 landede *Livsrusen* med sine 707 meget tæt beskrevne sider på anmeldernes borde. I forordet beskriver han den selv som papirsiden af en triangel, der som sine andre sider har netstedet med dets mange kilder og en studieudgave af biografien i e-bogsform, der rummer endnu mere stof, flere kommentarer og noter end papirudgaven. Et mastodontisk projekt er dermed afsluttet.

Flemming Behrendts livsbane med Pontoppidan er fascinerende. Det er som om, han træder ud af det lange og brogede arbejdsliv, ser sig lidt omkring og derefter siger »Nå, hvor var det vi kom fra? Pontoppidan!« Selv fremstiller han det som om det skete lidt mere tilfældigt. Han hørte, at Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ville genudgive *Det forjættede Land*; han ville gerne stå for udgivelsen for at tjene lidt penge i sit otium og sendte dem sit speciale. De havde dog givet opgaven til en anden, men han fik i stedet lov til at udgive Pontoppidans små romaner (1999, 2004, 2011). Og så voksede ambitionen om at skrive den store bog. Han har selv i et interview med *Kristeligt Dagblad* 13. september 2019 formuleret bestræbelsen som at gøre det »som ingen tidligere Pontoppidan-forsker havde formået« – at skrive en bog, der udfordrede Pontoppidans eget selvbillede.

Jeg står selvfølgelig på skuldrene af alle Pontoppidan-forskerne før mig. Jeg har også arvet flere af deres arkiver, så jeg, som en kolibri kan, har kunnet hæve mig over mine forgængeres ørneflugt, men min egen familie

har undertiden tvivlet på, om jeg nogensinde blev færdig med den bog, så det er rart at have fuldenet projektet.

Livsrusen er en mareridtsopgave for en dagbladsanmelder. Vi – jeg taler af mange års erfaring – kan ikke lide alt for store bøger, for vi skal på grund af avisens deadline læse dem meget hurtigere, end vi bryder os om, samtidig med at vi skal passe vore øvrige gøremål. En frustration over arbejdsvilkåret kan let forskyde sig til en irritation over bogen: den er alt for lang, den er uredigeret, den kunne med fordel have været 300 sider kortere osv. Og hvis bogen er lang, er det bedst, at den er »uhyre velskrevet«, at den er fortalt, så den suger én igennem sig, at man læser (og er) i flow. Det er ikke så godt, hvis bogen er meget rig på stof og detaljer, for selv om man nok får lov at skrive langt i avisen om en stor bog, er det begrænset, hvor meget man kan nå at behandle, og så bliver man som anmelder ærgerlig over den overfladiskhed, man er tvunget ud i. For man ved jo godt, at forfatteren sidder et sted derude, forventningsfuld, her hvor dommen over så mange års arbejde skal falde.

Alle dagbladsanmelderne sprællede i dette net, da det gjaldt *Livsrusen*. De havde ikke tid, de havde ikke plads, de vidste nok heller ikke så meget om emnet som forfatteren. Med forskellige vægtninger endte de derfor alle på et dobbelt votum: bogen er uafviselig, det er den ultimative biografi om Henrik Pontoppidan, den vil aldrig blive overgået i nuancer og detaljer. Men den er samtidig utrolig majsommelig at læse, den er mere »letters« end »life«, den forspilder chancen for at blive en folkebog, den bliver mest en ophobning af stof, en materialesamling, en mosaik, Behrendt fortæller ikke, eller han gør det alt for lidt, han fortolker heller ikke, han kommer ikke med egne holdninger, i hvert fald gør han det alt for lidt.

Men hvis anmelderne har ret, hvorfor i alverden har Behrendt så skrevet bogen på den måde? En oplagt forklaring kunne være, at den har været så mange år undervejs, og at han har gennemset så mange kilder og oparbejdet så meget stof, at han simpelthen har mistet grebet om materialet. Eller også har han trodsigt nægtet at acceptere den tilskæring og formgivning, som det ville indebære at forvandle materialet til en bog og dermed også spilde det stof, der ikke kunne komme med. Det kunne dog være kommet med over i e-bogsudgaven, som allerede nu rummer 500 sider mere end papirbogen. Spørgsmålet er, om det kan være andre og mere principielle grunde til, at bogen ser ud, som den gør.

Jeg vil her forudskikke, at jeg finder nogle af dagbladsanmeldernes indvendinger, frustrationer og irritationer berettigede nok. Andre har med ovennævnte læsebetingelser og måske også skæve genreforventninger at gøre. Er *Livsrusen* overhovedet at betragte som en Henrik Pontoppidan-biografi?

Det fremgik af en samtale med lektor Jon Helt Haarder på Syddansk Universitet 11. november 2019, at Behrendt egentlig ikke selv ville kalde sin bog for en biografi, men han havde i visse situationer set sig nødt af forlaget. Flere af dagbladsanmelderne omtaler den også som en biografi, selv om den på omslaget betegnes som en bog og på følgesedlen som et portræt. Men hvad er så forskellen på biografi og bog?

Livsrusen er virkelig ikke en psykologiserende bog og i den forstand er det definitivt ikke en biografi. Man diskuterer ofte, om biografen fatter meget stor sympati for eller – i den evige jagt på sit eget væsen, den gåde man altid er for sig selv – spejler sig i den biograferede, om der bliver »blandet blod« på en eller anden uheldig og uigennemskuelig måde. Det er der ingen fare for her. Behrendt skriver meget distanceret og »objektivt«. Hvis det ikke var, fordi det lød for underligt og også er lettere overdrevet, kunne man sige, at han skriver om Henrik Pontoppidan, som om han ikke var et menneske, men mere et naturfænomen, f.eks. en bjergkæde, som han kortlægger og beskriver uden at antropomorfinere sin genstand på nogen måde.

Det er utvivlsomt et bevidst valg. Da Behrendt kender Pontoppidan bedre end de fleste, ved han også, hvor svær han er at indkredse: som privatperson, som psykologisk type, som holdningsmenneske, som menneske i det hele taget. Han unddrager sig, selv om det bedømt på hans barndom og ungdom i Randers, hvor han strejfede rundt i byen, blev en naturlig leder i elevforeningen *Valhal* og var en førende kavalier til danseballerne, bestemt ikke virkede som om, det var denne form for skyhed, der blev lagt op til. Sker der noget afgørende, da han bliver forfatter? Opdager han, at han må trække mere på sine indre ressourcer og ikke fortabe sig alt for meget i omverdenen og i udadvendt virksomhed? Måske. Men Behrendt strækker sig meget sjældent fortolkende ind over Pontoppidans »urørlighedszone«, som Løgstrup ville have kaldt det. Der er noget næsten usamtidigt over Behrendts kølige distance, så sandt som vi lever i en tid, hvor vi gerne vil »helt ind i sindet«.

Fremstår Henrik Pontoppidan som et sympatisk menneske i *Livsrusen*? Behrendt udtaler sig selvfølgelig ikke direkte om den ting. Nogle af de få bevarede udsagn fra den første hustru, Marie, og fra den anden hustru, Antoinette, rummer en udpræget ømhed – »Han har nu alligevel ikke været så trollet, som mange har troet og ynket mig for«, skriver Antoinette i et brev (525) – der fortæller os, at han ikke kan have været en helt skidt karl. Men han gør sandt at sige et tvetydigt indtryk. Han kan virke forfængelig i en meget dyb forstand, som når han i sine selvbiografier retrospektivt tilrettelægger sin egen livsbane, og han kan også livet igennem virke svingende eller direkte illoyal over for mennesker, han møder. Men sagen er nok, at han kæmpede for at bevare sin uafhængighed; andres ønske om

tætte sociale relationer kan jo dække over andet end en spontan følelse af sympati og sjælens samstemmighed, måske vil de selv bekræftes eller have én med i en klub, og det var sikkert fornuftigt nok at holde offentlige åndskæmper som Brandes og Bjørnson ud i armslængde.

Som Lasse Horne Kjældgaard meget præcist skrev i sin anmeldelse i *Politiken* 21. september 2019:

Henrik Pontoppidans egen styrke og selvstændighed får man et stærkt indtryk af igennem Behrendts grundige gennemgang af hans omgang med Brandes-brødrene og bevægelsen omkring Det moderne gennembrud. Ubesværet og uskadt bevæger Pontoppidan sig ind og ud ad dette kraftfelt, hvor der ellers var enorme ødipale energier på spil. Andre store forfattere – som Johannes Jørgensen, Holger Drachmann og Karl Gjellerup – fik brandsår på sjælen, først som glødende tilhængere af bevægelsen omkring Det moderne gennembrud og senere som mindst lige så glødende modstandere. Det gjorde Pontoppidan ikke. Det var han både for ironisk og individualistisk anlagt til.

At Pontoppidan så også retrospektivt i skildringen af sit liv i sine selvbiografier søgte at foregive en uafhængighed, hvor den endnu ikke forelå, er mere ejendommeligt. Trahimur (*Vi føres*), sagde han med henvisning til et angiveligt opdigtet valgsprog hos Augustin. Men selv ville han alligevel ikke fremstå som ført af tilfældigheder og vekslende påvirkninger. Han ville på en måde helst slet ikke »ses« af andre. Der er i den forbindelse noget tragisk i petit format over hans død; den yngre forfatterkollega Knud Sønderby har set den ensomme og hvidhårede olding gennem et vindue og fortæller om det i et avisinterview (659), og det tapper tilsyneladende Pontoppidan for hans sidste livslyst at blive udleveret på denne måde, selv om man vel kunne synes, at der ikke var noget skamfuldt over at blive en gammel mand.

Det har været kritiseret, at Behrendt gør så meget ud af dels Pontoppidans mange økonomiske mellemværender med diverse forlag, dels redegør så fyldigt for receptionen af værkerne dengang, de udkom. Er det af nød? Fordi han nu en gang kun vil skrive om det, han kan kildebasere? Det tjener imidlertid også som en affortryllelse af kategorierne »forfatter« og »forfatterskab«. Man kan let, ikke mindst i en forfatter(skabs)biografi, komme til at idealisere og heroisere forfatteren, han kæmper med både sig selv, Gud, Fanden og Verdensaltet, han løser Orions lænker, han er prototypen, den første blandt ligemænd, på alle de processer, der har med individualisering, selvrealisering og dannelse at gøre, han er på en eller anden måde ikke af denne verden. Men ud over sygdom og familiære trakas-

serier er der nok ikke noget, der mere probat end økonomi og forlagsforhold kan minde os om, at forfatteren er en ganske almindelig dødelig, der skal opretholde livet og navigere på et marked, hvor han skal sælge sig selv og falbyde sine varer. Det er fascinerende at se, hvordan en så stor og kanoniseret forfatter som Henrik Pontoppidan næsten kun kunne klare dagen og vejen ved fiksfakserier. Det stærke fokus på datidens reception tjener et lignende formål: vi følger forfatterskabet forfra, vi ser det i døgnets rejsestald og ikke i den form for idéhimmel, som den kanoniske værklister ofte kan ligne.

Som holdningsmenneske er Pontoppidan interessant. Han kan periodevis og på enkeltområder have meget stærke holdninger, til f.eks. forsvarssagen og det sønderjyske, til provisorieårene og til landarbejdernes forhold, til kristendommen og til kirken og dens mænd. Men han er ikke konsekvent og konsistent livet igennem. Han er heller ikke en konverteringernes mand, der efter en omvendelse pisker sit tidligere jeg ubønhørligt. Han er ikke for fastholdere, som en senere forfatter sagde om sig selv. Ville han gerne være venner med alle og altid give den sidste ærede taler ret? Nej, der er ikke noget, der tyder på menneskefrygt eller behagesyge. Han vægrede sig som nævnt ved at komme under stærke individers indflydelse. Måske er det denne vægring, der kommer til udtryk i hans temmelig ondskabsfulde skildringer af førerskikkelserne, en færgeoverfart med Brandes, en foredragsoplevelse af Bjørnson.

Behrendt forsøger ikke at trænge ind i gåden Pontoppidan. En væsentlig bestræbelse i *Livsrusen* er at demaskere forfatterens egne selvbiografier og vise, at de i en vis forstand er lige så meget fiktionsværker som de store romaner. Bl.a. argumenteres der overbevisende for, at ungdommens rejse til Schweiz og den mytologiske bestigning af bjerget Faulhorn på forskellig vis er fortegnet og dramatiseret i diverse versioner. Jeg tror, at ambitionen om afsløring er afgørende for bogens ikke-psykologiske karakter. Når anliggendet er at afsløre en bestemt type fortælling, kan det virke forvorpent og utidigt at erstatte den med en anden, måske også forsimplet, fortælling. De problematiske selvbiografier skal ikke erstattes af en problematisk biografi, men af en bog alene baseret på det, vi med sikkerhed og sandsynlighed kan vide, bl.a. gennem de talrige brevkilder.

Når man følger Behrendts analyser af selvbiografierne, ser man, hvordan Pontoppidans uafhængighedstrang kommer til udtryk i diverse retoucheringer og omredigeringer af de faktiske forhold i fortiden. Han var hele tiden sig selv, også da han var undervejs til sig selv! Der er en egen poetisk konsekvens i, at den ven, der i ungdommen har størst indflydelse på ham, Schaff, er en opdigtet figur (som det har været kendt længe), reelt Pontoppidan selv som ældre, der optræder i den rolle, der dyrkes i aviser og dameblade, som den der formår at gå tilbage i tiden og give nogle velvalgte råd til sit yngre selv.

Jeg er personligt lidt i tvivl om, hvor moralsk fordømmende man skal være over for denne type redigering i egen fortid. En del af det er måske mindre intentionelt og mindre kalkuleret, end man skulle tro. Forfattere og andre tænksomme personer vil altid være i gang med at grunde over og »processere« deres egen fortid, og visse efterrationaliseringer kan umærkeligt sætte sig igennem, også før erindringer bliver fæstnet på papir. Behrendt er da heller ikke ude på at fordømme. Han vil blot gøre op med traditionen for at betragte Pontoppidans selvbiografier som autoritative sandheder, der så i næste ombæring kan udgøre biografiske fortolkningsnøgler til værket. Som flere anmeldere har bemærket, er det f.eks. en af bogens fortjenester at vise, hvor langt Pontoppidans egne familieomstændigheder var fra de belastende og konfliktfyldte forhold, vi møder hos Per Sidenius i *Lykke-Per*.

Det er fristende at sige, at Pontoppidan først og sidst var romanforfatter. Hans journalistik og kommentarer er ikke så interessante, og som Behrendt bemærker, rykkede det først for alvor i hans reportagestof, når det kom ind i det litterære værksted. Måske er det ligefrem sådan, at hvor ganske mange forfattere er skribenter, der så også skriver romaner (som kritikeren James Wood har sagt om Flaubert), er det omvendt med Pontoppidan. Han interesserer sig for fiktive verdener, for karakterer og for alt det, der hører romaner til. Og så er han nogle gange også bare skribent for at få brød på bordet, men det interesserer ham ikke for alvor. Ved en forfatter som Martin A. Hansen kan man nogle gange få den fornemmelse, at han næsten hellere ville skrive dagbøger og breve end fiktion. For det var nu en gang så djævelsk brydsomt at skrive det sidste, selv om han beklager sig særdeles meget, måske symptomalt (skammen ved overspringshandlingerne!) over det første. Pontoppidan beklager sig nu også meget i de mange breve, Behrendt citerer fra.

Arbejdet går alt for langsomt, der er meget sygdom, han fejler både det ene og det andet. Behrendt antyder sine steder, at det måske er skaberi og røgslør med alt den sygdom. Måske vil Pontoppidan – det er min udlægning – ikke afsløre hvor let det rent faktisk er for ham at skrive, fordi der selvfølgelig altid kan være brug for at købe sig tid, hvis man har lovet sig bort til flere sider eller været lidt for optimistisk, når man solgte en idé.

»Om du lod mig være Digter, Folkets Præst«, skrev Martin A. Hansen som yngre til Vorherre i sin dagbog. Med det mente han givetvis, at han så forfattergerningen som en mulig vækkende og folkeopdragende bestræbelse. Pontoppidan blev ikke præst selv om han var ud af en vældig præsteslægt, men Behrendt skriver i sin prolog (10), at »Danmark blev hans sogn«. Det skal ikke forstås på den måde, at Pontoppidan alligevel blev en slags forkynder, måske tværtimod. Tilføjelsen lyder nemlig: »Med præstens selvfølgelighed gik han ind og ud af alle miljøer i hele landet«. Romanforfatteren er som præsten ikke helt af denne verden.

Han er som en fremmed og kan derfor færdes alle steder. Som en journalist eller en sporhund på jagt efter historier. Alt er i en vis forstand materiale for ham.

Det, der f.eks. interesserer Pontoppidan ved kristendommen, er måske ikke så meget at være imod den eller at have en hemmelig sympati for den. Det er radikaliteten i den, der interesserer ham. Han er som en Kierkegaard, hvis man forestiller sig en Kierkegaard, der ikke selv har en »interesse« i kristendommen. At noget så radikalt som evangeliet kan blive establishment, at hykleriet altid ligger på spring, eller virkelighedsforvanskningen eller muligheden for radikalisering. Det er derfor en misforståelse at lede efter hans eget bud på kristendommen eller hans egen jakobskamp. Det samme gælder de politiske lidenskaber, den sociale reformkamp, ægteskab og kærlighed, de personlige relationer. Alt er materiale til brug eller undersøgelse. Romanforfatteren med hans indbyggede refleksive og ironiske overblik vil altid vinde over holdningsmennesket. Det er selvsagt også det, der betinger det berømte »tvesyn«. At Pontoppidan på den måde er »ingen« som en anden Odysseus eller altid optræder under maske er baggrunden, tror jeg, for Behrendts fremstillingsmæssige askese, hvad hans personlighed angår.

Behrendt er dog ikke helt konsekvent i sin reservation. Nogle gange lader han en bemærkning falde, en vurdering, en tolkning. Der er noget koket over det, som om han vil sige til den sultende og tørstende læser: Jeg har alt det, du så gerne vil have, men du får kun lige lov til se en flig af det. Eller som Rasmus Vangshardt sagde med en fin formulering i sin anmeldelse i *Kristeligt Dagblad* 11. september 2019: »Når Behrendt er bedst, bruger han sin beherskelse af det omfattende stof til at fortælle historie i et domsfældende, men let tråd. Det er underspillet alvidenhed med en snert af ironisk fornemmelse for det skæbnesvangre«.

Det kan sine steder irritere, at Behrendt bliver stående i kulissen og ikke tager blot et enkelt lille skridt ind på scenen. På side 523 får vi f.eks. at vide, at Vilhelm Andersens bog om Pontoppidan fra 1917 med sit fokus på kroniken »Ørneflugt« og sin introduktion af begrebet »tvesyn« »for næsten altid [blev] bestemmende for almenhedens opfattelse af Pontoppidan«. Aner man at Behrendt beklager dette forhold? Måske. Vi får ikke mere at vide. Mere grelt er det, at han på side 354 skriver om *Mimoser* og *Spøgelse*, to tidlige romaner, at »Pontoppidan havde i disse to bøger taget af hovedstolen, og derfor måtte de konfiskeres, bortvises fra forfatterskabet og glemmes«. WTF, som de unge siger. Selve hovedstolen! Det er et voldsomt udsagn med store biografiske og/eller fortolkningsmæssige implikationer, men dem holder Behrendt for sig selv.

Når Pontoppidans søn Steffen på side 617 efter en kilde (Harry Søiberg) citeres for udsagnet »Far har haft mange Piger«, indlader Behrendt sig ikke på at fortolke eller spekulere over udsagnet. Det er ikke, fordi jeg er voldsomt nysgerrig efter slibrigheder, men i betragtning af, at Pontoppidan har skrevet så meget

om spændingsfeltet mellem ægteskab og kærlighed og i flere tekster skånselsløst hudfletter en forceret idyl i det »lykkelige« ægteskab, i f.eks. »Naar Vildgæssene trækker forbi« og for fuld udblæsning i *Den kongelige Gæst*, ville det ikke være uvelkomment at høre, hvordan Behrendt forstår sønnens udsagn: Tror han, at Pontoppidan havde realiserede affærer og kærlighedsforhold uden for ægteskabet med Antoinette, eller var der tale om mere uskyldige relationer, hvor forfatteren nød opmærksomheden fra de yngre beundrerinder, som Behrendt beretter om på de efterfølgende sider? Var Pontoppidan selv uden for idyllen som plaget samvittighed, eller stod han inden for havelågen som den stoisk trofaste, men alvorligt fristede ægtemand?

Andetsteds undrer man sig over, hvor langt Behrendt pludselig går i fri spekulation, som når han formoder på s. 643-44, at det måske egentlig var Pontoppidans første hustru Marie, der udså sig ham og ikke omvendt, som det fortælles i selvbiografierne, og at han måske som lillebror har været erstatning for sin storebror, forstanderen, som Marie meget vel som højskolepige kan have været betaget af, men han var jo gift!

Det er spændende og underholdende, men hvorfor slår Behrendt sig løs lige her og ikke hvad angår »Fars mange Piger« eller så mange andre steder?

Et andet hjertesuk fra anmelderen er, at det kan være svært at bruge *Livsrusen* som det opslagsværk, den ellers lægger op til at kunne være gennem sin utrolige stofmængde. Som den amerikanske litteraturforsker David Perkins har sagt om det at skrive litteraturhistorie, står man ofte i et genremæssigt valg mellem fortælling og leksikon: fortællingen sikrer sammenhængen, men med store omkostninger på grund af selektion og narrativ konstruktion; leksikonformen sikrer overblik og stofdybde, men parcelleret ud i enkelte opslag og dermed på bekostning af fornemmelsen af forbindelser, sammenhæng, flow. *Livsrusen* sætter sig mellem de to stole; den er fortælling, fordi den er opbygget kronologisk, men den er samtidig leksikal i sin stofmængde og sin fortællende-fortolkningsmæssige askese. Her ville det have hjulpet med et værkregister og måske også en pointering af kronologien i indholdsfortegnelsen. Det kan afhjælpes ved at inddrage e-bogsudgaven, hvor man kan bruge søgefunktionen som et de facto værkregister, men de, der lader sig nøje med den fysiske bog, kunne godt have været hjulpet lidt mere på vej.

Et tredje problem er de omkostninger, Behrendts kildebaserede, kronologiske fremgangsmåde får for fremstillingsformen. Når han f.eks. skriver om ungdommens rejse til Schweiz, skriver han det, der kan kildebaseres ud fra de samtidige kilder. Pontoppidans fortegnelser og versioneringer af rejsen må vi vente adskillige hundrede sider på, fordi de først falder i senere skrifter og i selvbiografien. Det samme gælder mødet med den første hustru, Marie. Det forspilder naturligvis

nogle muligheder for pointering, når »sandhed« og »digtning«, hvad bestemte episoder angår, nærmest står i hver sin ende af den enorme fremstilling.

Trods disse forbehold er *Livsrusen* en kæmpestor og imponerende bedrift. Her kan man virkelig følge Pontoppidan, år for år, værk for værk, bekendtskab for bekendtskab, vel at mærke ud fra hvad der kan kildebaseres. Men den er krævende. Man kan ikke sætte sig hen i en lænestol med den og tænke: Nu kan jeg endelig få noget at vide om ham Pontoppidan og hans bøger, som jeg aldrig har fået læst. Der skal arbejdes. Jeg ved ikke om man kan kalde bogen »indforstået«, som en anmelder gjorde, men den forudsætter, at man enten har et vist kendskab til forfattereskabet eller i hvert fald en meget stor nysgerrighed og appetit på det. Og så skal man tage sig god tid, fordi bogen ikke indbyder til læseflow. Jeg foreslår 10, 20 eller 30 sider om dagen, som man nu har tid og ork til. Man skal glæde sig over stofmængden og detaljedybden, over fornemmelsen af at følge livet-levet-forfra og ikke genopløjet i erindringer, over den nøgterne affortryllelse af forfatterhvervet, over den psykologiske og fortolkningsmæssige askese, der giver læseren plads til at tænke og vurdere selv, fordi man ikke her skal bindes forskelligt på armet eller se på, at der skrives dækningsløse checks ud.

Er det en bog eller en materialesamling? Underholdning eller arbejde? *Livsrusen* forener denne lidt ufrugtbare modsætning ved at være en arbejdsbog. Selv har jeg taget mange siders notater til *Livsrusen*, og jeg glæder mig til at genbesøge dem og yde dem større retfærdighed, end man kan i en anmeldelse. Et seriøst fremtidigt arbejde med Pontoppidans liv og værk må nødvendigvis basere sig på denne bog, og e-bogen og netstedet, hele triangelen.

Nogle gange siges det om kristendommen, at man gennem afmytologiseringen skal fjerne den falske forargelse, så den sande kan træde frem. I tilfældet *Livsrusen* vil Flemming Behrendt fjerne den falske fortryllelse, så den sande fortryllelse kan træde frem. Den sande fortryllelse ved Henrik Pontoppidan ligger ikke i Personen, i Livet, i Forfatteren som en heroisk skikkelse. Den ligger i værket, i kunsten. Og Behrendt ruller livets store sten til side for os, så vi ubekymrede og fordomsfrie kan træde ind og se på værket i dens egen ret. På lidt paradoksalt vis er der derfor en stærk antibiografisk impuls i denne meget omfattende biografi, nej nu forglemmer jeg mig, det er jo slet ikke en biografi.

Nils Gunder Hansen

Benedikte F. Rostbøll (udg.): *Karen Blixens afrikanske farm. En brevsamling 1913-31. Bd. 1-2 Gyldendal 2018. 434 sider og 402 sider. ISBN: 9788702176117. Vejl. pris: 499,95 kr.*

Der er skrevet mange bøger om Karen Blixens forfatterskab, og hendes liv har også været belyst og analyseret, ikke mindst gennem hendes breve – hvor der til dato har været tre udgivelser på dansk. I 2018 kom den seneste, Benedikte F. Rostbølls *Karen Blixens afrikanske farm. En brevsamling 1913-31*.

Behøver vi endnu en udgivelse af breve til, fra eller om Karen Blixen?

Ja, det gør vi! Først og fremmest hvis man som biografisk interesseret ønsker et mere fuldstændigt billede af forfatterens økonomiske og praktiske kamp for farmen, og dermed hendes forsøg på at skabe og opretholde sin frihed i de 19 år, hvor hun boede i det daværende Britisk Østafrika. Men også hvis man vil vide hvordan familieaktieselskabet Karen Coffee Co. Ltd. – det var kaffefarmens officielle navn – blev drevet og især finansieret. Fra Danmark.

Den form for viden har ikke været tilgængelig i tidligere udgivelser af forfatterens breve.

I den første fra 1978, Frans Lassons *Breve fra Afrika 1914-1931*, var mange breve simpelthen udeladt, mens andre var kraftigt beskåret. Årsagen blev opgivet til at være den særlige omgangsform og -tone der var i kredsen omkring familierne Dinesen og Westenholz, med et frisprog udgiveren dengang mente var for privat til offentliggørelse. I 2013 kom den næste udgave af Blixen-breve, Marianne Juhl og Marianne Wirenfeldt Asmussens *Karen Blixen i Afrika. En brevsamling 1914-31*, men her manglede andre breve, nemlig hele korrespondancen med Aage Westenholz, Karen Blixens morbror, som organiserede finansieringen og som formand forhandlede beslutningerne i familieaktieselskabet, der skulle være det nygifte Blixen-pars økonomiske livsgrundlag. Man fik i 2013 ikke adgang til Westenholz' privatarkiv, og interesserede måtte derfor henvises til de uddrag af otte af hans breve, der var trykt i en bog fra 1982, der dog havde et helt andet mål end at afdække økonomi – Anders Westenholz' *Kraftens horn. Myte og virkelighed i Karen Blixens liv*.

Efter Juhls og Asmussens firebinds-udgivelse, hvor man først og fremmest kunne læse breve skrevet af Blixen i rollen som *storyteller*, mente Westenholz-familien, at tiden var inde til at høre Aage Westenholz egen stemme. Privatarkivet fra årene 1913-31 med omkring 300 breve, blev derfor åbnet for litteraten Benedikte F. Rostbøll og erhvervshistorikeren Per Boje.

Familien Westenholz' motiv har tydeligvis været, at man ved at frigive brevene bedre kunne få belyst spørgsmål som økonomi, ejerforhold og drift af kaffefarmen – og derved også imødegå det udsagn, der var blevet en slags sandhed om Karen Blixens år i Afrika, fortællerjegets indledningsreplik i erindringsværket *Den afri-*

kanske Farm (1937): »Jeg havde en Farm i Afrika, ved Foden af Bjerget Ngong«. Her forties det, at der var en – for de fleste ukendt – mandlig hovedperson bag hendes fortælling fra Afrika.

2018-udgivelsen består af to bind på i alt 846 sider. I bind I optrykkes brevene kronologisk, heraf er ca. halvdelen Karen Blixen og Aage Westenholz' breve til hinanden, mens resten af bogen udgøres af Westenholz' korrespondance med hendes mand, Bror von Blixen-Finecke, de første syv år *managing director* for Karen Coffee Co. Ltd., breve til og fra Blixens mor, Ingeborg Dinesen, samt en længere korrespondance med Thomas Dinesen, der tilbragte to år i Østafrika hos sin søster. Der er desuden breve udvekslet med andre familiemedlemmer eller personer, der enten var aktionærer eller havde med farmens drift eller økonomi at gøre. Bind I indledes med et 19 sider langt forord af Benedikte F. Rostbøll.

I bind II får vi først 100 siders noter til brevene, heri endnu en gang alle Bror Blixens breve, nu oversat til dansk. Derpå følger Aage Westenholz' kulturhistorisk interessante rejsedagbog fra hans 4-måneders besøg på farmen i 1921, og til sidst professor Per Bojes afhandling om Karen Coffee Co. Ltd.'s historie – der begynder foråret 1913, hvor Bror Blixen rejser til British East Africa for at finde og købe en farm, og slutter med tvangsauktionen i 1932, efter at Westenholz havde trukket sig tilbage som formand.

I bind I's forord præsenteres vi for litteraten Rostbølls bud på, hvad der kan læses frem af de optrykte breve – dog primært af korrespondancen mellem Karen Blixen og Aage Westenholz. Brevene mellem dem er både formelle breve og ven-skabsbreve, nogle gange godt blandet sammen, som når Aage Westenholz et par steder har svært ved at finde balancen mellem at være niecens finansielle rådgiver (og arbejdsgiver), og hendes »hengivne Onkel«. Det må selvfølgelig ses i lyset af brevskrivernes familierelation og fælles familiehistorie, men Blixen er bedst til at håndtere dobbeltheden. Hun virker kort sagt mere kontrolleret, eller som Rostbøll skriver, mere velovervejet i sin brug af retoriske virkemidler; der er således færre litterære referencer og essaylignende indslag i hendes breve, end man ellers møder hos hende. Hendes taktik i brevvekslingen synes formet af, at farmens overlevelse kom før alt andet, og at Aage Westenholz' moralske, praktiske og økonomiske støtte til familieaktieselskabet var vigtig og for enhver pris måtte bevares.

Vi får også at vide, at Karen Blixen altid bakker op om sin mands til tider ret vidtgående dispositioner – selv da han i 1920 pantsætter hendes møbler, for hvad der ville svare til 200.000 nutidskroner for at kunne betale et tvivlsomt lån, kritiserer den loyale hustru ham ikke.

Det kan dog undre, at Rostbøll kun omtaler resten af brevene – den omfattende korrespondance med Bror Blixen, med Thomas Dinesen, Ingeborg Dinesen og

mange andre, dvs. over halvdelen af bind I – som et »supplement«. Man aner her en konflikt knyttet til udgivelsen: mellem rettighedshaverne til Westenholz' arkiv, der kan have sat som betingelse, at alle dokumenter til fortællingen om økonomi og drift af kaffefarmen blev fremlagt, og litteraturhistorikeren, der interesserede sig mere for relationen mellem den berømte forfatter og hendes »hengivne Onkel«.

Hvis man ønsker en nøgle til dette forhold, skal man begynde med forordet. Hvis man interesserer sig mere for de driftsmæssige, juridiske og finansielle forhold, skal man begynde med bind II med Per Bojes virksomhedshistorie. Hvis man interesserer sig for livet i Østafrika i 1920'erne og den lange rejse derned, skal man begynde med Westenholz' velskrevne rejsedagbog. Hvis man bare beslutter sig til at læse brevene fra a til z, bliver man godt underholdt – men også hurtigt afledt eller distraheret.

Det skyldes, at det er breve, vi læser. Andre menneskers breve. Vi kigger med i, hvad der kun er tænkt og skrevet af én person i en henvendelse til én anden person; vi er dybest set i gang med at bryde den grundlovsbestemte brevhemmelighed.

Det er en almindelig reaktion at føle sig som voyeur, når man læser brevudgivelser, men der er mere på færde her. Selvom denne udgivelses breve nok må kaldes formelle breve, altså en slags forretningsbreve, hvor der fortrinsvis rapporteres om forsøg på lån, om transport af tømmer, salg af okser, indkøb af kaffeplanter og den manglende regn, er der også helt andre historier på færde, der i deres egen ret kræver at blive hørt, læst, foldet ud.

Her skal først og fremmest peges på Westenholz og Bror Blixens korrespondance, hvor et drama af shakespeareanske dimensioner ligger på lur mellem talkolonner, formaliteter og svenske underdanigheder. Men brevene mellem Westenholz og hans søster Ingeborg Dinesen, og mellem Westenholz og Thomas Dinesen har også stof til flere interessante historier.

Der er altså risiko for at disse ufortalte fortællinger flytter ind og fjerner læserens opmærksomhed fra det, der angiveligt har været Rostbølls hovedærinde – nemlig relationen mellem Karen Blixen og Aage Westenholz. Men vælger man alligevel at koncentrere sig om disse breve, skal de først trækkes manuelt ud af bind I, dvs. man skal med særdeles vågne øjne blade sig gennem alle 441 sider. Her savnes noget så enkelt som et register over brevene.

Karen Blixen og Aage Westenholz var som nævnt niece og onkel, selvom han også var (eller blev) hendes arbejdsgiver. Der var en aldersforskel på 26 år mellem brevskriverne, men forholdet mellem dem var, eller havde ikke mindst tidligere været, ualmindelig godt og varmt. Onkel Aage, der det meste af Blixens barndom boede, arbejdede (og skabte sin formue) ved plantagedrift i Fjernøsten, fik først selv børn ret sent og knyttede sig derfor især til sin søsters døtre, og særlig til Tanne, som hun blev kaldt. Hun havde som niårig mistet sin højtelskede far, Wilhelm Dinesen,

og Aage Westenholz blev både fadererstatning og yndlingsonkel, selvom de kun sås, når han var hjemme på *long leave* hvert andet eller tredje år. Med alle sine spændende fortællinger om livet på Malaccahalvøen og i Siam, har han givet udgjort en slags frirum fra »Tantevældet«, som hun selv kaldte det, i hendes egen familie. Man ser det ikke mindst på familiefotos, hvor det næsten altid er Tanne og onkel Aage, der har blikkontakt eller står tæt sammen. Det foto, der er sat på omslaget af bind I, er også ganske sigende; det viser en tolvårig Tanne en sommerdag på mormoderens Folehavegaard, hun peger med en pistol på Aage Westenholz, der til gengæld sigter på hende med et pusterør til forgiftede pile. Søster, mormor og tante ser uanfægtede eller smilende til, det er en leg, det her, som de to måske har leget mange gange tidligere. Det ligner nu også en duel, som Benedikte Rostbøll skriver i sit forord.

Det er ikke nogen dårlig tilgang til den korrespondance, som niece og onkel skabte sammen over næsten 19 år, ikke mindst når man læser sig frem til, at den vitterlig også indeholdt magtdemonstrationer og styrkeprøver. Dem giver Rostbøll eksempler på i sit forord, men hendes argumentation havde stået stærkere, hvis hun havde suppleret med nogle overvejelser om den skriftvirkelighed, der var de to korrespondenters – herunder om brevet som teksttype, om brevskrivningens psykologi og ikke mindst om hvad en brevveksling i begyndelsen af det tyvende århundrede havde for betingelser.

Her savnes kort sagt nogle genreovervejelser, for et brev er altid mere end oplysninger og fakta; det er en tekst, der kan iscenesættes og formes æstetisk efter sin hensigt, og det kan analyseres på lige fod med andre tekster. Det er med stil og sprog som redskaber, der skrives breve, og der kan både tiggens og bedes, leges og spøges, overtales og forføres i breve. Også i breve, der på overfladen handler om en kaffefarms drift og økonomi, og om praktiske forhold og fremtidsplaner – den charmerende Bror Blixens kommunikation med Westenholz er således kongeeleksemplet i denne udgivelse.

Men Karen Blixen kan også være med. Hun er, hvad der jo ikke kan komme som en overraskelse, allerede her en mester i at bruge sprog og sætte stil, så der umærkeligt fremkommer undertekster, som spiller med. Når onkel og niece duellerer, er det niecen, der gør det mest elegant.

Meget tyder på, at Aage Westenholz også oplevede den sproglige og stilistiske overlegenhed, og så det som en forskydning af styrkeforholdet i brevvekslingen. Således skriver han 8. december 1921 til nevøen Thomas Dinesen: »Tanne har større Evne end nogen af os, hun er klogere end baade Du og jeg og Nicholson – for klog er hun os, og kører med os«.

Blixen har utvivlsomt også selv været bevidst om styrkeforholdet, og måderne man kunne rykke om på det. For nok er det »din hengivne Tanne« og »din hengivne Onkel« der skriver til hinanden, men deres relation var i realiteten besty-

relsesformanden og den ansatte. Eller som det formuleres af tante Mary Bess Westenholz bag på et foto af dem begge fra Blixens besøg i Danmark 1915-16: »Slave og Slavefoged«.

Forholdet – og brevvekslingen – handler derfor også om penge og om magt. Og Blixen, der i økonomisk forstand er underhunden her, afprøver magtforholdet på flere knap så elegante måder. Bl.a. ved i en periode at undlade at svare på Westenholz' breve; hun holder ham hen. Det er at bøje en af de grundlæggende regler i en brevveksling, at man svarer på den andens breve, indtil andet er aftalt. Den tidsforskydning, der som udgangspunkt er indbygget i genren (før e-mails og anden form for elektronisk kommunikation) – at det, der er her og nu for afsenderen, er dér og dengang når modtageren læser det, noget, der kan bidrage til den intense og intime måde, en korrespondance kan udvikle sig på, fordi man ved, ens brev må læses i samme ånd – det bliver her brugt som magtmiddel.

Hvis onkel Aage som stilist fremstår som taber i brevduellen med sin niece, så får han til gengæld revanche i sin rejsedagbog. Det er her vi lærer ham at kende som menneske, fx som en fysisk stærk 60-årig, der næsten daglig cykler til Nairobi, 18 km frem og tilbage, ad mudrede og hullede veje, men også som en herre med en vis, tør humor og en enorm arbejdssevne. Og med en klar holdning til hvordan kan vil hjælpe sin søsters datter, bl.a. ved at lægge afstand til hendes mand, der »nu for Alvor synes at skulle arresteres og erklæres Bankerot, men det er ikke anderledes sørgeligt, end naar man skal have en Tand ud efter en lang Tandpine. Det maa have en Ende med hans nuværende Liv«. (Fra rejsedagbogen 17. juni 1921).

Hans skildring af rejsen ned gennem Europa med tog og de første dage på skibet, der sejlede ham fra Marseille til Mombasa er uforlignelig kulturhistorie – blot ærgerligt at udgiverne har klippet 3 uger af sørejsen ud, fordi det »ikke er relevant for historien om Karen Coffee Co. Ltd. og relationen mellem Aage Westenholz og Karen Blixen«. Her skulle Westenholz ellers lige til at pumpe sine medrejsende om forholdene i British East Africa og i Nairobi og omegn!

Han kan ikke løbe fra sine mange år som privilegeret hvid mand og overklasse i Fjernøsten. Han bryder sig ikke om afrikanerne og deres farve, »den synes mig ikke saa ægte som f. Eks. Siameserens og andre rigtige Indfødtes« og han frygter, at den sorte farve kan smitte af, hvis man kommer for tæt på ...

Men Aage Westenholz er samtidig en ægte rejsende, nysgerrig, åben og modig, hans naturbeskrivelser fra safarier i Kikuyuområdet og rundt om og op på knytnevbjergene Ngong Hills, hvorfra man kan se det snedækkede Kilimanjaro, er virkelig klasse og fik denne læser til at udbryde – ja! sådan var det! – og til at længes tilbage til sine syv år i samme del af landet.

Peer E. Sørensen: Modernismens ansigter. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2019. 452 sider. ISBN: 978-87-7184-963-9. Vejl. pris: 399,95 kr.

På forsiden af Peer E. Sørensens seneste bog, *Modernismens ansigter*, ses en af den tyske surrealistiske kunstner Max Ernsts særegne værker. Det er baseret på et billede, som fotografen Man Ray havde taget af ham i Paris. Det sort-hvide portræt blev i 1935 omformet af Max Ernst, ved at han med vilje ødelagde glaspladenegativet og efterfølgende klistrede glasstykkerne sammen igen med tape. Herpå skrev han med lille skrift en invitation til en udstilling med hans værker i et parisisk galleri. I fremkaldelsen af billedet opstod nu, gennem det, man i dag ville kalde en appropriation af Man Rays oprindelige fotografi, et selvportræt af Max Ernst, hvor selvet i fotomontagens fragmenter fremstår som opløst. Dette billede, der er påklæbet bogens flotte sorte shirtingindbinding – under titel og forfatternavn i diskret sølvskrift – illustrerer flere af bogens pointer: Modernismens jeg er decentreret, og dets brudflader er urene og fulde af kunst og påskrifter, og hvad angår selve kunstværket, så udspringer det af anden kunst, samtidig med at det fremstår som en autonom frembringelse. Bogens titel, der korresponderer med det splintrede portræt på forsiden, er dobbelt: Den peger på interessen for de eksistentielle erfaringer, der ligger til grund for de modernistiske værker, og samtidig understreges den mangesidethed, modernismebegrebet ifølge forfatteren må og skal forstås ud fra.

Peer E. Sørensen, der er emeriteret professor i nordisk litteratur ved Aarhus Universitet, hører til blandt bogskriverne inden for danskfaget. Hen over det sidste halvt hundrede år har han i en lang række monografier leveret nye læsninger af den litterære kanon – kronologisk strækkende sig fra barokkens digtning over, Laurence Sterne, Johannes Ewald og H.C. Andersen til den tidlige modernisme omkring år 1900 med værker om Herman Bang, Johannes Jørgensen, Sophus Claussen og Knut Hamsun og nu altså den klassiske europæiske modernisme. Hans udgivelser er generelt set kendetegnet ved en litteraturhistorisk (og i begyndelsen af karrieren litteratursociologisk) interesse i at forstå den oplevelse af tiden og af tilværelsen, der kommer til udtryk i værkerne, kombineret med en æstetisk sensibilitet i forhold til den litterære form. Det har resulteret i originale nylæsninger af de kendte forfatterskaber. Ofte fejes det meste af den eksisterende forskning med stor selvbevidsthed af bordet, idet der eklektisk – og man kan vel godt sige: elitært – refereres til enkelte filosofiske og litteraturkritiske valgslægtskaber som den unge Georg Lukács, Walter Benjamin og Theodor W. Adorno. Det er teoretisk funderet litteraturlæsning, men sjældent med teoretiske eller filosofiske udredninger eller omfattende inddragelse af teori. I stedet består metoden i close reading af litterære tekster kombineret med litteraturhistoriske og idéhistoriske panoramaer.

Modernismens ansigter kan karakteriseres som et stort essay. Der introduceres tværæstetisk til en lang række navne og værker inden for både litteratur, kunst og musik, og problemstillinger i tidens forskellige strømninger og bevægelser formidles og diskuteres. Det sker altid ud fra omfattende belæsthed. Tilgangen er undersøgende og spørgende, og der er kapitler, der ikke ender med en konklusion, men med åbne spørgsmål. Denne essayistiske metode giver et intellektuelt engageret udtryk og virker mere overbevisende end firkantede facitter. Der er ingen noter i bogen, og der er ingen henvisninger ved citater, men heldigvis er der både et navne- og et værkregister. Man finder også en omfattende bibliografi, der ikke opregner litteratur, der er citeret i afhandlingen, men som er en liste over værker om modernisme. Sprogligt set er stilen klar og præget af korte sætninger. Bogen er meget læsbar og aldrig kedelig. Man er intellektuelt stimuleret hele vejen igennem. Det føles som en luksus, at den er skrevet på dansk. Stedvise idiosynkratiske udfald og politisk-polemiske markeringer og talesprogs vendinger giver, positivt formuleret, bogen en personlig tone, men der vil nok også være læsere, som vil bryde sig mindre om sådanne steder. Det er en smagssag. T.S. Eliot omtales som »anglo-katolsk i hovedet« og Wassilij Kandinskij er »det abstrakte maleris godfader« (begge citater: 95).

Bogen undersøger i en række kapitler eksempler på mellemkrigstidens klassiske europæiske modernisme gennem et æstetisk-tematisk filter. Kapiteltitlerne er brede og kan samle ret forskelligartede aspekter under sig: »Tingenes uorden«, »Kompleksitet«, »Brud«, »Kontinuitet«, »Identitet«, »Galskab«, »Det vidunderlige«, »Objektet«, »Autonomi«. Inddelingen er med andre ord ikke foretaget ud fra forskellige strømninger (surrealisme, ekspressionisme etc.) eller forfatterskaber, og de forskellige forfattere og kunstnere omtales på tværs af landegrænser og kapitelgrænser. Der findes i kapitlerne et væld af mikroanalyser af forskellige værker, men færre længere, dybdegående tekstanalyser. Det kan man indimellem godt savne lidt i dette i øvrigt fascinerende katalog over modernistiske temaer og udtryksformer. Der er ikke tale om historieskrivning i den forstand, at en kronologi eller en kausalitet fremskrives. I stedet ønsker forfatteren gennem den lange serie af »eksemplariske øjeblikke i modernismens tid« (9) at nærme sig den moderne grunderfaring af kontingens og meningsløshed og denne erfarings aftryk i formen. I forordet argumenterer Peer E. Sørensen så at sige modernistisk for sin metode: »At analysere fra flere synsvinkler er nødvendigt dér, hvor hierarkier og orden har mistet bindende kraft« (9). Således nærer han heller ikke nogen illusioner om forkromet systematik: »Jeg har ikke bestræbt mig på at placere stoffet i omfattende synteser. Dem har jeg ingen tillid til«. I stedet er bogen »en montage af sonderinger« i modernismens erfaringer af modernitet (9).

Der løber to tekstuelle spor i bogen: brødteksten, hvor der berettes om modernistisk litteratur, musik og kunst og om mellemkrigstidens historiske og eksistentielle situation, og mere end hundrede flot trykte illustrationer af kunstværker med tilhørende lange billedtekster – ofte hele opslag med billedet på den ene side og billedtekst på den anden side. I disse billedtekster finder man kondenserede næranalyser af værkerne. Denne metode med sideløbende næranalyser af kunst har Peer E. Sørensen også udfoldet i andre bøger, således i hans og Eira Storsteins *Den barokke tekst* (1999) og i *Hamsuns sultekunstner* (2016). Jeg finder metoden overordentlig vellykket. Jeg vil ikke sige, at billedsporet med billedtekster ligefrem underminerer det primært litteraturhistoriske spor i brødteksten, men i mine øjne overgår det konkret-partikulære i analyserne til enhver tid det mere generaliserende spor, hvor det nødvendigvis af og til er velkendt stof, der hvirvles op. Peer E. Sørensens analyser af de enkelte værker er ikke kun pædagogiske anskueliggørelser, men de har, synes jeg, en elementær overbevisningskraft. De mange illustrationer bidrager endvidere til en afvekslende og spraglet og smuk bog.

Forfatteren kommer omkring et væld af navne i *Modernismens ansigter*. Ezra Pound, T.S. Eliot, James Joyce, Thomas Mann, Virginia Woolf, Franz Kafka, Wassily Kandinsky, Pablo Picasso, Marcel Duchamp, Arnold Schönberg, Igor Stravinsky og mange andre behandles. Grundlæggende set skelnes der i bogen ikke mellem modernisme og avantgardisme. Dadaisme og futurisme er her en del af modernismen. Surrealismen er meget vigtig i bogen, ja, i lange stræk er den faktisk en undersøgelse af surrealismen. Adskillige kapitler handler næsten udelukkende om surrealistisk kunst og litteratur. Det er også især her, man finder lidt længere analyser, for eksempel af André Bretons *Nadja* (1928). En helt central rolle i bogen spiller den tyske surrealist Max Ernst med sine gådefulde kollager og grafiske romaner. De mange illustrationer og billedanalyser af hans værker er uhyre givende. Den modernistiske forløber Arthur Rimbaud står i bogen som en protosurrealistisk helt, hvis sprog helt er frigjort af romantik og metafysik. Fremstillingen af surrealismen er særdeles interessant læsning. For eksempel kapitlet om surrealisternes kernebegreb *le merveilleux* (det vidunderlige) – den tilfældige poesi i den moderne storbyverden – er båret af en fascination af stoffet, der smitter læseren.

Om surrealisternes skriver Peer E. Sørensen, at de med deres irrationalisme og voldsfantasier ganske vist delte ophav med en forfatter som den i mellemkrigstiden højreradikale tyske forfatter Ernst Jünger, men han finder også en mere positiv side af deres idealer: »De var antirationalister og derfor åbne for tidens voldsretorik, men de var samtidig antinationalister og antimilitarister, og de insisterede på den enkeltes frigørelse. De ville et flydende, kærlighedsrigt og kreativt samfund i stedet for det, der var, et samvær, de selv havde svært ved at praktisere. De nærrede

ikke foragt for ånden. (...) De blev heller ikke forført af fløjenes politiske partier, som de forholdt sig ambivalent og ofte kritisk til« (268). Her kunne man måske være kommet ind på den debat, der i Frankrig blev igangsat af kunsthistorikeren Jean Clairs bog *Du surrealisme considéré dans ses rapports au totalitarisme et aux tables tournantes* (2003) om surrealisternes betænkelige forhold til totalitarisme. Det ville, for mig at se, være meningsløst at diskvalificere de kunstneriske frembringelser hos surrealisterne eller mange af de øvrige forfattere og kunstnere, der i mellemkrigstiden var i berøring med de vidt udbredte totalitære idékomplekser. Det er da også vigtigt for Peer E. Sørensen at understrege, at antimodernitet og modernisme ikke udelukker hinanden, men at de modernistiske forfattere og kunstnere tværtimod ofte var modstandere af den moderne verden og drømte sig ud af den. Med bogens sidste sætning: »Modernisme er ikke modernitetens apogetiske udtryk, men dens ambivalente æstetiske kategori« (426). Det er en figur, der gentages mange gange i bogen. Af samme årsag er det lidt ærgerligt, at netop Jünger affærdiges som krigsforherliger, og at hans *Das abenteuerliche Herz* (1929/1938), et af de vigtigste surrealistisk-modernistiske værker i europæisk mellemkrigslitteratur, ikke nævnes i *Modernismens ansigter*. Men overordnet set er der i bogen en meget produktiv bevidsthed om, at den modernistiske kunst i mange tilfælde havde forbindelseslinjer til totalitaristiske eller antimoderne politiske forestillinger, og at dette aspekt må inddrages i forståelsen af modernismen, samtidig med at den ses som en »æstetisk kategori«.

I forlængelse af dette ligger også spørgsmålet om nyklassicisme, der for mange af modernisterne var en del af deres udvikling. Kunstnere som Pablo Picasso og Fernand Léger vendte efter 1. Verdenskrig tilbage til en klassisk, figurativ kunst i kombination med græcitettsyndyrkelse. Fragmentering og eksperiment blev forladt. Som et janushoved er sprængt form og klassisk form hos mange to sider af samme sag. Orden ligger ikke kun før modernismen, men også efter den. Et eksempel på nyere interesse for denne figur er en stor udstilling med fokus på blandt andet Picasso, Léger, Giorgio de Chirico, futuristerne og en arkitekt som Ludwig Mies van der Rohe, der blev vist på Guggenheim i New York i 2010-2011: *Chaos and Classicism: Art in France, Italy, and Germany, 1918-1936*.¹ De regenerative og genopbyggende kræfter, som rigtigt nok i flere tilfælde fik totalitære udløb, er i den forstand nogle gange en integreret del af modernismen eller et resultat af den og ikke bare noget, den gør op med. Eller tager jeg fejl? Ét er, at modernismen bryder med overleverede former, men hvad sker der, når modernismen bliver anti-

---

1 Se også det tilhørende katalog: Kenneth E. Silver (red.): *Chaos and Classicism. Art in France, Italy, and Germany, 1918-1936*. New York 2010.

modernistisk? Når den så at sige vender sig imod sig selv og søger form og orden på den anden side af fragmentering og formbrud?

Peer E. Sørensens bog skriver sig ind i andre – europæiske – diskussioner end de mange danske diskussioner om mere eller mindre forsinket modernisme i andedammen fra Torben Brostrøm over Kolding-skolen og videre frem. Bagved ligger klassikere som Hugo Friedrichs *Die Struktur der modernen Lyrik* (1956) og Hans Magnus Enzensbergers *Museum der modernen Poesie* (1960), som diskuteres kritisk, men både teksten og litteraturlisten vidner om helt opdateret kendskab til de nyeste diskussioner. Der er noget befriende ved det europæiske perspektiv, synes jeg. Men lidt diskussion af den danske kontekst kunne nu også have været interessant. Studerer man listen over modernismeforskning, er flertallet af danske bidrag til modernismediskussionen fraværende. Heller ikke Annegret Heitmanns glimrende diskussion af moderne-begrebet i forbindelse med den skandinaviske litteratur i overgangen fra det nittende til det tyvende århundrede i Jürg Glausers *Skandinavische Literaturgeschichte* (Stuttgart/Weimar, 2. oplag, 2016) figurerer på litteraturlisten.

Man får masser af interessant viden og indsigt i de mange behandlede navne, og Peer E. Sørensen er, som det fremgår af forordet, selvfølgelig bevidst om, at han kun kommer ind på et udsnit af mellemkrigstidens modernister. Men man spørger selvfølgelig sig selv: Hvem er ikke med? For der er ingen tvivl om, at udvalget er selektivt. Jan Rosiek nævner i et bidrag om litterær modernisme følgende navne som »de vigtigste tyske, angelsaksiske og franske koryfæer« inden for den litterære modernisme: Rainer Maria Rilke, Franz Kafka, Thomas Mann, Robert Musil, W.B. Yeats, Ezra Pound, T.S. Eliot, James Joyce, William Faulkner, Ernest Hemingway, Wallace Stevens, Paul Valéry og Marcel Proust.² Man kan selvfølgelig altid diskutere en sådan modernistisk kanon, men det kan konstateres, at Peer E. Sørensen i sin modernismebog hverken behandler Rilke, Yeats, Faulkner, Hemingway, Stevens, Valéry eller Proust. De fleste af disse navne figurerer ikke i navneregistret. Det kan til dels forklares ved, at fokus ligger på europæisk modernisme. Det er dog ikke forklaringen på fraværet af skandinaviske forfattere og kunstnere. For eksempel Herman Bang, Sophus Claussen, Gustaf Munch-Petersen og Ivan Malinovski omtales. Men hvor er den tidlige modernist Johannes V. Jensen? August Strindberg spiller ingen rolle. Den (finlands)svenske modernisme er fraværende. Gunnar Björling er ikke nævnt. De symbolistiske modernister Edvard Munch og J.F. Willumsen, som havde rødder i fin de siècle-årene, men endnu var aktive i mellemkrigstiden, er fraværende. Ole Sarvigs lyrik og hans modernisme-

---

2 Jan Rosiek: *Andre spor. Studier i moderne dansk lyrik*. Hellerup 2003, s. 15.

diskussioner, som ganske vist ligger efter 2. Verdenskrigs udbrud, er ikke nævnt i bogen (ej heller hans filosofiske inspirationskilde José Ortega y Gasset). Jeg nævner det blot for at pege på, at det, trods det enorme materiale, naturligt nok, er et udvalg af modernister og modernistiske strømninger, der behandles i bogen.

Der er tale om en ret klassisk fremstilling af mellemkrigstidens modernisme. Man kunne godt kalde den eurocentrisk, uden at det skal forstås som noget i sig selv negativt. Det eurocentriske fokus gør, at blikket ikke vendes ud mod globale modernismeformer. En diskuterende inddragelse af geografisk perifere modernismer kunne ikke desto mindre også have været interessant. Den ofte postkoloniale modernisme i Latinamerika, Afrika, Asien og andre områder har fyldt meget i nyere modernismeforskning. Som Andreas Huyssen skriver i »Geographies of Modernism in a Globalizing World«, så kan der føjes en række steder og kulturer til den klassiske modernismes centre i de europæiske og amerikanske storbyer, hvilket åbner for andre udmøntninger af modernismens grundantagelser i anderledes sammenhænge i andre verdensdele.³ Men igen: *Modernismens ansigter* handler om den klassiske europæiske modernisme, så man kan ikke forvente en behandling af global modernisme.

Om et billede af en forsamling af surrealistister skriver Peer E. Sørensen: »De mange kvinder, der selv lavede kunst, og som spillede en stor kreativ og inspirerende rolle i miljøet, er ikke til stede, og de fik aldrig den plads, der tilkom dem«. (248). Det er nu ikke noget, Sørensen selv som sådan råder bod på i sin bog, hvor fokus overordnet ligger på de kanoniserede mænd (selvom der også skrives glimrende om kvindelige kunstnere som Meret Oppenheim og Claude Cahun). En kvindelig surrealistisk fotograf som Dora Maar, som der var en stor udstilling med på Tate Modern i London i 2020, ville have passet perfekt ind i bogen.

Disse valg ændrer ikke ved, at det er et kæmpemæssigt materiale, man præsenteres for i denne imponerende bog. Når man, som undertegnede, har kendt Peer E. Sørensen som underviser og vejleder, ved man, at hans litteraturhistoriske arbejde er oppebåret af faglig lidenskab, æstetisk sans og et højt ambitionsniveau. Det gælder også i dette hans seneste opus. Mange års læsning og oparbejdet viden formidles her på en måde, der sætter tankerne i gang hos en og giver fornyet appetit på alt det, man endnu har til gode i det tyvende århundredes æstetiske skatkammer. Under læsningen af bogen kan man ikke lade være med at finde og lytte til musikstykker af Schönberg, Ravel og Stravinskij på YouTube, google malerier og bestille diverse litterære værker hjem fra biblioteket. Det kan godt være, at Peer E.

---

3 Andreas Huyssen: »Geographies of Modernism in a Globalizing World«, i: *New German Critique. An Interdisciplinary Journal of German Studies*, årg. 34, nr. 1, vinter 2007, s. 189-207

Sørensen ender sin bog med at erklære modernismen for en afsluttet epoke. Men det er i så fald et utrolig flot og værdigt mindesmærke, han har sat den. Og hvem ved? Måske er modernismen kun skindød. I hvert fald virker gensynet i *Modernismens ansigter* med den enorme energi i modernismen og dens mod til at modstå falsk meningsopbygning forfriskende.

Anders Ehlers Dam

Anders Ehlers Dam (red.): Den stumme myte. Nedslag i efterkrigstidens kulturkritik. Aarhus Universitetsforlag, 2020. 314 sider. ISBN: 978 87 7184 717 8. Vejl. pris: 350 kr.

Første del af denne anmeldelse er den præsenterende og anerkendende. Anden del er den diskuterende og anfægtende. Præmissen for det følgende er, at vi har at gøre med en spændende og velskrevet antologi, der har et veldefineret fokus. Som titlen angiver kredser bogens bidrag om 1940'ernes og ikke mindst 1950'ernes forskellige kulturkritiske stemmer, og der var som bekendt flere af slagsen. Et oplagt sted at søge er i tidsskriftet *Heretica*, og man kan med god ret sige, at Anders Ehlers Dams antologi ligner et rehabiliteringsskrift for et tidsskrift, der i forvejen er sikret en plads i dansk litteraturhistorie, men som vedvarende har været debatteret. Når tidsånden er marxistisk-materialistisk, er udlægningen af *Heretica* kritisk-skeptisk. Det gælder således for 'den grønne litteraturhistorie', in casu bind otte om *Velfærdsstat og kulturkritik 1945-80* (1985). Når tidsånden er mere imødekommende over for en metafysisk-religiøst funderet kulturkritik, vendes vurderingen 180 grader. Det er tydeligvis en sådan positiv revurdering, der er ærinde i *Den stumme myte*.

Redaktøren har samlet lidt af et dansk og tysk *dreamteam* – og således solidt forankret i faglig viden, får man dels en bred præsentation af dele af efterkrigstidens kulturelle rørelser, dels via de konkrete nedslag i enkelte forfatterskaber en fornemmelse af hvor dybt kulturskepsissen stak. Og den stak dybt. Barbara Beßlich skriver om, hvordan kulturkritiske rørelser er markante omkring århundredskiftet, fx hos Rainer Marie Rilke og Stefan George, og i nye varianter dukker op hos Thomas Mann og Oswald Spengler. Sidstnævnte dukker også op i andre bidrag, hvorfor det, apropos den høje repræsentation af tyske forskere, skal pointeres, at den kulturelle horisont, der oprulles i *Den stumme myte*, ikke er nationalt afgrænset til trods for fokuseringen på *Heretica*. Det styrker selvsagt bogens

argumentatoriske pondus. Der trækkes således eksplicit på en særlig germansk kulturkritisk tradition med hovednavne som Georg Bollenbeck (*Eine Geschichte der Kulturkritik. Von Rousseau bis Günther Anders*, 2007) og Ralf Konersmann (*Kulturkritik*, 2008). Flot sagt er det denne tyske kulturkritiske tradition, som udgør det ideologisk-historiske fundament for de nylæsninger, vi finder i størstedelen af *Den stumme myte*.

En anden vigtig teoretisk inspirationskilde er såmænd Søren Kierkegaard, der er omdrejningspunktet for Hjørdis Becker-Lindenthals redegørelse for, hvordan vi kan se filosofiens kulturkritik i den danske efterkrigstids krisediskurs manifest med filosofiske, teologiske og litterære motiver. Anders Ehlers Dam skriver om den tidlige Thorkild Bjørnvigs essayistik og digtning, som matcher med den kulturkritiske strømning, mens Lars Christiansen leverer et entusiastisk forsvar for Vilhelm Grønbech. Samme apologetiske position har Jan Rosiek indtaget i sin nuancerede diskussion af Ole Sarvigs genremæssigt mere brogede forfatterskab, end man hidtil har været tilbøjelig til at tage med i overvejelserne over Sarvigs virke. Det gælder således det portræt, som Erik Skyum-Nielsen gav i Anne-Marie Mais *Danske digtere i det 20. århundrede*, bind II (2001). Hvad Jan Rosiek tilsyneladende ikke har opdaget i sin research er, at der allerede samme år stod at læse en korrektion af Skyum-Nielsens udlægning i *Kritik* nr. 154 under titlen »Sarvig som vehikel for 60er-modernismen – en glemt historie«. Marianne Stidsen gennemfører en genuin rehabilitering af Bjørn Poulsen, og hun har vitterlig ret i, at eftertiden ikke i tilstrækkeligt omfang har været opmærksom på, hvor god en tekstlæser Poulsen var. Det kan man forvise sig om ved fx at orientere sig i den lille tætte samling konsulentudtalelser Gyldendal udsendte i 1979 under titlen Bjørn Poulsen: *Litterære bedømmelser*, som Stidsen da også refererer til.

Sophie Wenerscheid skriver om »Mirakeltro som kulturkritik«, og overskriften dækker over en sammenlignende analyse af Kaj Munks *Ordet* (1925/1932) og Carl Th. Dreyers filmatisering (1955) – med skyldig inddragelse af Søren Kierkegaards filosofi, så hovedgrebet i analysen er mindre en tværetetisk tilgang, end den er baseret på eksistentielle aspekter. Wenerscheids tilgang er ikke filmvidenskabelig, ret skal være ret, men jeg savner alligevel, når ærindet dog er en sammenligning, referencer til flere centrale værker om Dreyer. Det gælder hjemlige Edvin Kaus *Dreyers filmkunst* (1989) og ikke mindst David Bordwells *The Films of Carl Th. Dreyer* (1981). En af de førende Dreyer-forskere, Casper Tybjerg, optræder heller ikke på litteraturlisten. Det er ikke usandsynligt, at *Den stumme myte* har haft en længere produktionshistorie, og dog synes jeg at det er synd, at den genrelæsning af Munks drama, som man kan læse i Anker Gemzøe og Mogens Pahuus' *Kaj Munks digtning og livssyn* (2019), ikke er medreflekteret hos

Wennerscheid. En af de fine pointer hos Gemzø og Pahuus er den tekstlige tøven hos Munk, og helt tilbage i 2007 publicerede Gemzø faktisk en analyse af hybrid-dramaet med titlen »Tvesyn og tøven i Kaj Munks Ordet« i *Munkiana* nr. 37, så alternative analyser har været tilgængelige, hvorfor der har været en mulighed for at sammenholde den kulturkritiske eksistentielle tilgang med en rigt facetteret genrettilgang, der i øvrigt også inkluderer en intertekstuel inspireret afdækning af betydningsmønstre i Munks drama.

Klaus Müller Wille er afvigeren i antologien i og med, at han analyserer maleren Asger Jorns værker i årene 1945-53, men han trækker i lighed med andre på den tyske kulturkritiske tradition. Titlen på antologien er i øvrigt hentet fra Jorn, der i starten af 1950'erne lavede billedserien *Af den stumme myte*. Willes velargumenterede synspunkt er, at Jorn emfatisk ville betone de billedlige fremstillingerens egenverdi, hvilket betød at der netop ikke var tale om at illustrere allerede eksisterende mytiske fortællinger. Kunstneren skabte en ny myte, hvilket i sig selv er lidt af et paradoks, hvis man opfatter en myte som en urfortælling, en fortolkning der rummer en transhistorisk sandhed. Men paradokset opløses, fordi Jorn i vid udstrækning i sine skrifter om de visuelle arbejder trækker på såvel argumentationsmønstre, vi finder hos Vilhelm Grønbech, som nostalgisk marxisme, der sværmede for et socialistisk ursamfund, en utopisk enhed anno dazumal.

De to mest metodisk afvigende i antologien er Nils Gunder Hansen, der skriver om Karen Blixens egensindige kulturkritik, og Peer E. Sørensen som meget overbevisende sætter Ivan Malinovski ind i en historisk ramme – store dele af kapitlet kan man genfinde i Peer E. Sørensens autoritative *Modernismens ansigter* (2019).

Det samlende og bærende fortolkningsgreb for flere af bidragene finder man hos Konersmann, der skelner mellem to former for normativ kulturkritik, nemlig henholdsvis en restitativ og post-restitativ. Begge er modernitetskritiske, men hvor den første forestiller sig, at man kan genetablere tidligere tiders tabte enhedskultur, en guldalder hvor det mytiske, religiøse og åndfulde stadig havde magt som agt, gælder det om den postrestitutive kritik, at den er refleksiv og vidende om det umulige i, at fortidens mytisk forankrede kan genopstå som en historisk realitet. Den ene ser historien som reversibel, den anden som irreversibel. Den restitutive kulturkritik nærer en historiefilosofisk drøm om en genuin oprindelsesmodel (paradis-konnotationerne ligger næsten lige for), hvor den postrestitutive i Jan Rosiek udlægning er en afart af det postmoderne, fordi dens repræsentanter (Nietzsche, Baudelaire fx) bruger regressionen som »en Spielform, et spil eller en leg« (137).

Med disse nuanceforskelle in mente sammenskriver Anders Ehlers Dam det fælles for den tyske kulturkritik, der

handler om et fravær af det egentlige i kulturen. Kulturen diagnosticeres som en forfaldshistorie, hvor symptomerne på forfaldet kritiseres og udpeges – om kodeordene så er fremmedgørelse, nivellering, rationalisering, massegørelse, bureaukratisering, affortryllelse, videnskabeliggørelse, teknificering, markedsgørelse, fragmentering, specialisering, atomisering eller tab af tro, det hellige eller det mytiske – men altså med ønsket om fornyelse eller regeneration (15).

Det er dette vidtrækkende synderegister, som på en og samme gang udgør fundamentet for kulturkritikken og dens afmægtige afsæt.

Helt tilbage i 1964 i artiklen »Apocalyptic and Integrated Intellectuals: Mass Communication and theories of mass culture« (blandt andet trykt i essaysamlingen *Apocalyptic postponed*, 1995) lancerede Umberto Eco en differentiering mellem to slags intellektuelle, nemlig den apokalyptiske og integrerede intellektuelle. Den sidste var blevet en del af kulturindustrien og den universitære verden, mens den første var intellektuelle, der var kommet på kant med tiden. De foragtede populærkulturen og så forfaldssymptomer overalt. Man kan roligt sige, at Ecos apokalyptiske intellektuelle genfindes i de forfatterskaber, *Den stumme myte* omhandler, ligesom Dams forfaldsliste matcher med den apokalyptiske intellektuelles seismografisk følsomme ubehag ved moderniteten. Men i modsætning til den apokalyptiske intellektuelle opererer Anders Ehlers Dam og størsteparten af antologiens bidragydere med en revitaliseret adventholdning, et håb om at det er muligt at afværge kulturens definitive fald. For uanset hvilken variant man hælder til – den restitutive eller postrestitutive – er der konsensus om, at tiden nok er mærket af et udbredt kulturforfald, men der følger et (potentielt) omslag med, fordi kulturkritikerne, som det fremgik af ovenstående citat fra Dam, også forestiller sig, at en form for genopstandelse og at en reetablering af fortidens bedre værdier er mulig ('regeneration'). Den potentielle forvandling ligger i den postrestitutive kulturkritik og i håbet om en omvendning af de herskende værdier via en besindelse på det mytiske, åndfulde og religiøse. Den restitutive kulturkritik synes nostalgisk, den postrestitutive er reflektiv.

Fælles for de forfattere, antologien forholder sig til, er dermed, at de på den ene side utvetydigt harcelerer over efterkrigstidens moralske og politiske tilstande, men at de på den anden side tror, at værdikampen stadig kan vindes. Antologiens bidragydere synes om ikke direkte at spejle sig i de analyserede forfattere så dog at dele ønsket om en værdimæssig rehabilitering. I modsætning til Umberto Eco's apokalyptiske intellektuelle, der kun øjner det katastrofiske.

En af vejene til indfrielsen af håbet går via troen: Poul Erik Tøjner, Joakim Garff og Isak Winkel Holm fremlæste i 1990'erne den æstetiske ironiker Søren

Kierkegaard (fx i henholdsvis *Kierkegaards æstetik* (1995), *Den Søvnløse. Kierkegaard læst æstetisk/biografisk* (1995) og *Tanken i billedet. Søren Kierkegaards poetik* (1998)), hvorimod den Kierkegaard vi møder i *Den stumme myte* snarere er i familie med den udlægning, vi møder i *Tidehverv* og omegn. Den egentlige målestok for den enkelte er Gud, og som det lyder med et citat: »uden et gudsforhold forkvakles de menneskelige forhold« (89). Det skrev Ole Wivel i 1962, og den 'kendsgerning' står (igen) til troende. Fortidens (dekonstruktive) indsigter bliver ikke arvet i 2020; den pointe gælder også for denne bog, der på mange måder slår et slag for traditionernes kulturelle betydning.

Flere gange under læsningen af *Den stumme myte* slog det mig, at forskningsfelter gerne har det med at slå en ring om egne aktiviteter og dermed gå glip af indsigter fra andre inspirerende forskere. Konkret tænker jeg på den kendsgerning, at man allerede i 2001 kan finde en nuanceret fortolkning af fortidsvendte kulturkritikformer, der har afgørende fællestræk med den restitutive og postrestitutive kulturkritik, nemlig hos eksilrusseren, litteraten Svetlana Boym. Hendes *The Future of Nostalgia* (2001) er baseret på en skelnen mellem restorativ og reflektiv nostalgi. Ergo bliver kulturkritik erstattet af nostalgi. Accentforskydningen er afgørende. I mine øjne er Boym's kategorisering klargørende, for det handler akkurat om, at den kulturkritik, som *Den stumme myte* kolporterer, basalt set er nostalgisk, hvilket ikke betyder at den er irrelevant eller malplaceret. Den er blot ikke så præcis, som jeg kunne ønske mig.

Boym's overordnede bestemmelse af nostalgi lyder:

Nostalgia (from *nostos* – return home, and *algia* – longing) is a longing for a home that no longer exists or has never existed. Nostalgia is a sentiment of loss and displacement, but it is also a romance with one's own fantasy. Nostalgic love can only survive in a long-distance relationship. A cinematic image of nostalgia is a double exposure, or a superimposition of two images – of home and abroad, past and present, dream and everyday life (Boym: xiii).

Således fremstår nostalgien som en historisk genereret forsvarsmekanisme »in a time of accelerated rhythms of life and historical upheavals« (xiv). Den symptomatiske længsel efter en tabt fortid har to manifestationsformer ifølge Boym:

Restorative nostalgia stresses *nostos* and attempts a transhistorical reconstruction of the lost home. Reflective nostalgia thrives in *algia*, the longing itself, and delays the homecoming – wistfully, ironically, desperately. Restorative nostalgia does not think of itself as nostalgia, but rather as truth and tradition. Reflective nostalgia dwells on the ambivalence of human longing and belonging and

does not shy away from the contradictions of modernity. Restorative nostalgia protects the absolute truth, while reflective nostalgia calls it into doubt (xviii).

Forskellen mellem de to er afgørende; at benægte en historisk realitet, at finde tilbage til det tabte hjem, er ikke det samme som at bygge en kulturkritik på historiens ruiner og at være plaget af smertefulde længsler. Den første insisterer på at kunne ophæve den fremmedgørelse, der skaber de restorative længsler, mens den reflektive nostalgi forsøger at holde fremmedgørelsen fra livet ved at insistere på andre værdier end de dominerende. Den reflektive nostalgi har klare fællestræk med Konersmans postrestitutive kulturkritik.

De fleste af bidragyderne til *Den stumme myte* abonnerer på den reflektive nostalgi. Derfor bliver der flere steder talt om, at kulturen har lidt et tab. Anders Ehlers Dam skriver fx i indledningen: »Man kan tilegne sig traditionen, herunder den kristne tradition, men selve det meningsgivende deri, den levende myte, er forstummet« (13). Den levende myte er død, kunne man sige med et paradoks. Endnu en kardinalformulering fra Dam i præciseringen af den centrale tanke: »I den kulturkritiske diskurs kritiseres tiden og dens kultur i et historisk perspektiv, idet et forfald menes at have fundet sted« (14). Jeg bemærker brugen af passiv, samtidig med at jeg vil efterlyse en nærmere bestemmelse af, hvornår den kultur og de idéer, som er basis i *Den stumme myte*, var en historisk realitet. Hvis forfaldet var udtalt i 1950'erne, på hvilket tidspunkt var kulturen omvendt på sit højeste? Hvorfra skal faldhøjden måles? Hvis man seriøst taler om et kulturelt forfald, må der nødvendigvis være en art guldalder, der fungerer som målestok. Kunne 1890'ernes sjælelige gennembrud fx være et bud? Jeg spørger ikke polemisk, men anfægtet.

Tager vi listen af uheldsvangre samfundsmæssige fænomener, der dukker op i forskellige bidrag, har jeg svært ved at øjne en præcisering. Rosiek skriver, at Bollenbeck udmærker sig ved have en koncis sammenfatning: »rationalisering og sekularisering, kommercialisering og uddifferentiering, individuering og objektivisering« (136). Sammenholder man med Dams katalog over samfundsmæssige krisetræk, tager man næppe fejl ved at sige, at den promoverede kulturkritik er udtalt oplysningskritisk. Dam henviser kursorisk til Adorno og Horkheimers bog *Oplysningens kritik*, men i mine øjne adskiller den sig radikalt fra den nyere tyske kulturkritik, fordi de to pointerer, at det er kapitalismens forvaltning af oplysningens idéer, der har forvandlet oplysningen til en myte. Der er adresse på Adorno og Horkheimers kritik, der både har blik for det aktuelle og det potentielle: »Det drejer sig ikke om at konservere fortiden, men om at opfylde fortidens håb« (Adorno og Horkheimer: *Oplysningens dialektik* 1944/1972, s. 13).

Heroverfor præsenteres vi i *Den stumme myte* for en sideordning af en lang række samfundsmæssige fænomener, der alle er affødt af moderniteten og dermed i mine øjne er afledt af en moderniseret efterkrigstidskapitalisme. De bredere samfundsmæssige omstændigheder bliver der ikke brugt meget energi på at reflektere over (modsat fx i en periodemæssigt beslægtet antologi som Nils Gunder Hansen og Rasmus Mariagers *Der truer os i tiden. Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*, 2013). Det noterer jeg ikke nødvendigvis som en kritik af *Den stumme myte*. Den analytiske tilgang tilstræber at holde afstand til det samfundsvidenskabelige og fokusere på det kulturelt-æstetiske, vist så. Problemet er blot, at kulturkritikken just har et negativt afsæt i ydre omstændigheder og modernitetens affortryllende karakter. Hos Adorno og Horkheimer har oplysningen et uforløst potentiale, mens den snarere er den idé, der afstedkommer kulturens forfald i den nye aftapning. Forskellen er essentiel.

Georg Bollenbeck taler i *Eine Geschichte der Kulturkritik* om en »meta-politisk totalkonstruktion« (20), og det giver god mening i forhold til det brede synderregister i *Den stumme myte*. Går man til kilden selv, bliver det spekulative ikke mindre udtalt: »Die kulturkritische Denkhaltung befördert keine systematische Ordnung, terminologische Genauigkeit und empirische Validität. Sie ist kognitiv und normativ ausgerichtet« (Bollenbeck: 19). Således er både manglende evidens og begrebslig præcision nærmest et adelsmærke. Er det også præmissen for *Den stumme myte*?

Jeg hævder ikke, at man skal kræve klare (politiske) svar på den kulturkritik, som er indlejret i fiktionslitteraturen, tværtimod. Men hvad med essays? De fleste af de forfattere, antologien analyserer, er markante essayister, og det er i høj grad den genre, der reflekteres over i antologien. Et essay er hverken fri digtning eller en videnskabelig genre, men det gode gamle essay løfter det personlige ind i det almene. Selv om essayet har sine friheder, er det dog en genre, der med basis i et ræsonnerende jeg har et mellemværende med den sociale realitet. Er den empiriske validitet imidlertid diskutabel, har man et problem.

Det kan forklare, hvorfor der flere steder i antologien fremføres forsvar for essayistik, der svæver i de højere luftlag – men hvor retorikken får forrang på bekostning af argumenter, og hvor normative betragtninger vinder over andre hensyn. Flere bidragydere er således ambivalente i fremstillingen. Lars Christiansen skriver om Grønbech, at han er »lovlig snakkesalig, måske endda messende og forkyndende, men altid nærværende« (103). Fornemmelsen for den skrivende vejer åbenbart tungere end et tvivlsomt indhold. Giver et imaginært nærvær *carte blanche* til hvad som helst? Hvad er de politiske implikationer af det argument? Christiansen anfører en beslægtet ambivalens om Grønbechs evne til at gøre hi-

historien levende: »Dette åbner selvsagt for både anakronismer og idiosynkrasier, men det må man tage med i købet, når man læser Grønbech, for stilen og metoden er manden selv, og enhver må så gøre op med sig selv, hvor problematisk det er« (103). Der er frit valg, alligevel synes Grønbech at vinde.

Barbara Beßlich er tilsvarende tvetydig i sin omgang med Oswald Spenglers vidtløftigheder. De kategoriseres som en »spekulativ historieteori«, der skjuler »argumentatoriske svagheder med litterære skrivemåder« (41), ligesom kulturhistorikerens fremstilling hverken er videnskab eller kunst, »men provokerende som hybridtekst« (41). Det påfaldende er, at vi her får et æstetisk-formelt forsvarsargument, der bringer mindelser om dekonstruktionen; forskellen er blot, at det formelle her er et vehikel for den metafysiske meningsøgning, som der sympatiseres med i *Den stumme myte*. Med distance hedder det:

Med stor selvfølelse formåede Spengler med sine apodiktiske sentenser at give læseren indtryk af at få del i en eksklusiv indsigt i verden; og af denne erkendelse udviklede han tilsyneladende uomgængelige direktiver, der ikke levnedede plads til alternative handlingsmuligheder. Generelt ironiforladt, af og til i højtravende profetstil, mobiliserer Spengler sine læsere og kræver en ubetinget, heroisk beslutsomhed – til hvad, står ikke altid klart (40-41).

Jeg har svært ved at være uenig, men på den anden side noterer Beßlich, at Spengler udmærker sig ved at besidde »den kolde sagligheds patos« (40), og konkluderende lyder det, at Spengler med andre beslægtede kulturkritikere markerer »en afgørende krise- og tærskeltid; og ud af denne krisebevidsthed udvikler der sig ofte, via den katastrofale diagnose, en utopisk kraft og en spekulativ energi« (41). Det utopiske og energifyldte tæller på plussiden og opvejer det faktum, at Spenglers kulturhistoriske vue er baseret på det, vi i dag vil karakterisere som meget lidt valide, naturaliserende analogislutninger. Hybridtekst eller ej, men fiktiliserede essays skal også måles på, hvor forankrede i virkeligheden de er. Oswald Spenglers kampskrift kan man læse på to måder: Enten som et symptom på de samfundsmæssige og kulturelle kriser, der fulgte med den første verdenskrig og efterfølgende turbulens, eller som en mere eller mindre forbilledlig transhistorisk revitalisering af det metafysiske.

Efter mine begreber er svagheden i *Den stumme myte*, at flere af bidragyderne sympatiserer så meget med de kunstneriske stemmer, der analyseres, at der følger en tendens til at være florumvunden i omgangen med fiktiliserede essays, der er mere retoriske end de er retvisende. *All in* for forfaldstanken og nostalgi på højniveau. Forsvar vinder på bekostning af kritik. Det er set før i kritikhistorien.

Jeg har kun fundet en meningsforstyrrende korrekturføj i denne læseværdige antologi. På side 60 lister Anders Ehlers Dam nogle modsætningspar hos Speng-

ler, og her står der blandt andet »i ligningens sted analogien«, men på den næste side hedder det »lignelse/analogi«. Begge kan næppe være korrekte.

Erik Svendsen

Thomas Bredsdorff: Litteraturen giver form til en følelse 1960-2019. Essays om liv, forskning og digtning. Redigeret af Marianne Stidsen. Lindhardt og Ringhof, 2019. 560 sider. ISBN: 9788711914069. Vejl. pris: 299,95 kr.

Engang redigerede jeg en bog med artikler af en nær ven – en fødselsdagsoverraskelse. Efter overrækkelsen mødte jeg Benny Andersen ved buffeten, hvor han forundret-underfundigt bemærkede, at det måtte være underligt at få udgivet en bog, man ikke vidste, man havde skrevet.

Situationen er anderledes her. Forfatteren har angiveligt (nemlig ifølge det redaktionelle forord) blåstemplet arrangementet. Talen er om et bredt udvalg af, hvad Thomas Bredsdorff, professor i nordisk litteratur ved Københavns Universitet 1978-2004 og gennem snart 60 år kritiker ved *Politiken*, i årenes løb har offentliggjort i artikelform. Et gedigent tilskud til en i forvejen gedigen bogrække, 560 sider med 45 tematisk ordnede artikler. Ét sted, i et langt og tungt og berømt ungdomsarbejde om litteraturteoriens mulighed for at søge berigelse hos den variant af moderne sprogforskning, som hedder glossematikken, er der »forkortet en smule af hensyn til balancen i bindet«. Liden tue kan som bekendt vælte stort læs, en fare, som dog her ikke virker overhængende.¹ Andre steder finder man formuleringer, der vidner om en for slavisk troskab mod den oprindelige ordlyd. Enkelte redaktionelt tilføjede noter kunne i øvrigt have været læseren til nytte.

Udbyttet af den forkortede teoriartikel er i øvrigt trods den dygtige og nøjeregnende argumentation *Geschrei* snarere end *Wolle*, hvad der bringer mig på den kæterske tanke, at bogen måske kunne have været delt i tre, jf. undertitlen. Artiklerne i sektionen »Liv«, hvor en nyskrevet statusopgørelse med den sympatiske titel »Humanist til sidst« er sat forrest, udgør reelt en rodebunke. En 1974-artikel om et besøg i Hanoi er i afsnittet af uransagelige grunde adskilt fra en gensynsartikel fra 2017. En slags anmeldelse af bogen *Den danske Lods* skal vist mest minde om, at Bredsdorff har deltaget i kapsejladserne Sjælland Rundt. Der er også et por-

1 Det drejer sig om afsnittet »Forholdet til forgængere« (*Kritik*, nr. 3, 1967, s. 55-58).

træt af gymnasiedansklæreren hr. Mortensen, hvis »hemmelighed« forbliver uafklaret, samt en pristale til Eugenio Barba, lederen af Odin Teatret i Holstebro, da han i 2000 fik Sonningprisen. Et andet sted, i sektionen »Forfattere«, figurerer en festskrifthilsen til Per Olov Enquist, som har været Bredsdorffs tennispartner, og om hvem han har skrevet en bog. Artiklen kunne have stået her, i »Liv«-sektionen.

Med en vis nysgerrighed læser man endelig i denne sektion et foredrag om »Kunsten at ældes«. Man vil jo gerne ældes med ynde, opleve en »sund aldring«. Bredsdorff tilsigter at bidrage til den psykologiske erkendelsesteori. Med Aristoteles' og Swifts harske oldingeforagt som bagtæppe registrerer han et omslag i 1900-tallets anden halvdel, hvor man begyndte at se positivt på gamle og udvikle en gerontologisk ideologi mod aldersdiskriminationen. Nu er spørgsmålet, om alderdomsfornægtelsen er den bedste aldringsmåde. Jung peger på, at man skal »følges med livet«, ellers stivner man, bliver »træagtig«. »Ikke at kunne ældes er lige så komisk som ikke at ville blive voksen«. Endnu en psykoanalytiker, Erik Erikson, inddrages, nu på finurlig vis, idet han har analyseret Ingmar Bergmans film *Smultronstället*, hvilket åbner for et indreblik på den ældre, som subjekt, altså. Filmens påstand er, »at der endnu udestår en opgave for den meget gamle mand«, professor Borg: at forsone og tilgive. Pointen i Eriksons tanker om alderdom er, at de efterspørger opgaver i fremtiden, modsat især Freuds, der søger årsager i fortiden (og egentlig mener, at eventuelle skader er irreparable hos ældre). Bredsdorff hidkalder til slut Kierkegaards kendte udsagn om, at livet må forstås baglæns, men leves forlæns, intentionelt. Så hvor nyt budskabet er, kan måske diskuteres – hvilket imidlertid ikke rækker ved dets væsentlighed.

Bindet kunne tillige have omfattet artiklerne i sektionen »Samfund«. Ifølge forordet omhandler de to sæt tekster i hvert fald *livet uden for litteraturen*, det lille og det store liv – det personlige livs forhold såvel som forhold og fænomener i den politiske og sociale verden. Her kan man læse om statslig overtagelse og ensretning af nyhedsformidlingen under Golfkrigen, politisk korrekthed på amerikanske universiteter, det Nyrup'ske Socialdemokratis behov for en ny fortælling, forskydninger i den danske identitetsopfattelse, Holbergs tolerante syn på muhamedanere, sprogpolitik og »nationallitterær tradition« og konkrete udtryk for Oplysningstidens utopiske tænkning. En rodebunke, også her.

Det andet bind kunne så have rummet artiklerne fra de to sektioner, som har mest affinitet til litteraturen og udforskningen af den, »Digtning«, der lægger »tværgående snit« gennem perioder og problemstillinger, og »Forfattere«, der rækker fra Holberg til Knausgaard og »falder kronologisk med et par enkelte undtagelser«.

Som første undtagelse er Ewald sat forrest – ligesom den førnævnte artikel »Humanist til sidst« (og dermed bogen) begynder med ham, i hvert fald med or-

dene: »Den 1700-talsforfatter jeg helst har villet skrive om og aldrig har skrevet godt nok om, er Johannes Ewald«. Bredsdorff fabler dér også om at tage en sidste vals med ham. Den første tog han, da han i studietiden skrev prisopgave om Ewalds prisopgave *Adam og Eva*. Lad det være nævnt, at Ewald også spiller en vigtig rolle i disputatsen *Digternes natur. En idées historie i 1700-tallets danske poesi* fra 1974.

Den anden undtagelse fra den kronologiske servering tegner Morten Nielsen sig for, idet en læsning af den vådeskudte digters eneste samling, *Krigere uden Vaaben* fra 1943, er placeret mellem Pontoppidan og Tom Kristensen. I denne artikel refereres til udgaverne *Digte* (1983) og *Samlede digte* (2002 og 2009) uden nævnelser af, at Bredsdorff har været involveret i udgivelsen af dem. Til artiklens note om hændelsesforløbet omkring Niensens »gådefulde død« er gjort den tilføjelse, at en DR-podcast i 2018-19 fremlagde nye oplysninger. Som nævnt i forordet er de fleste af forfatterartiklerne lettilgængelige »introducerende anslag«, svarende til, at de er fremkommet i *Politiken* (11 ud af 17) – men det gælder ikke læsningen af *Krigere uden Vaaben*. Nielsen arbejdede intenst med digtenes form og formåede at skrive rimede vers, der ved den modernistiske overgang til frie vers holdt sig på sporet uramt af »kritik, fortielse eller forældelse«. *Heretica*-digterne lod sig fascinere af teksternes indhold og tilskrev Nielsen »Tro paa Døden«, mens Bredsdorff netop går efter *formen*, fordi digteren, som han siger, troede på »formens indhold«. Rytmen veksler med indholdet mellem det slentrende prosaiske, talesprogsnære og det klassisk formfaste og regelrette.²

En del af forfatterkarakteristikkerne er skrevet »ved lejlighed«, til Johannes Ewalds 250-års fødselsdag og Ludvig Holbergs 300-års fødselsdag f.eks. Et par festskriftbidrag – til vennen Per Olov Enquist og den yngre kollega Jan Rosiek – har også fået plads her. I en af artiklerne, oprindeligt holdt på en konference om slumturisme, karakteriseres Jens Baggesen som oplysningsmand, nemlig ud fra *Labyrinten*'s kapitel om jødegaden i Frankfurt, der jo bevæger sig fra »hardcore fattigdomsporno« til refleksion over, hvorfor vi kan finde os i mishandling af og krig mod f.eks. jøder. Voltaire så hovedproblemet i religionskonflikterne, mens Baggesen ved indgangen til 1800-tallet profeterer om et dansk modsætningsforhold til, hvad Fichte kaldte »den tyske nation«. Løsenet er netop: tolerance, menneskelighed.

---

2 Artiklens første note nævner øvrige behandlinger af forfatterskabet. Her er ikke tilføjet Peter Christensens bidrag til fjerdeudgaven af *Danske digtere i det 20. århundrede* (bind 2, 2001, s. 11-23). I medfør af forfatterskabets ringe omfang er der tilnærmelsesvis emnesammenfald. At der har været et kritisk øje inde over teksten, fremgår af, at det oprindelige tryks »omgikkedes« er blevet til det stuerenere »plejede omgang med«.

Emnespektret rækker ellers fra Kierkegaards uforståelige historie i *Frygt og Bæven* om Abraham, der på Guds befaling skal ofre sin søn på Moria Bjerg, over den nye Ibsen-udgave og forbi Pontoppidan, Tom Kristensen, Ribbjerg, Villy Sørensen og flere andre, helt frem til Knausgaard. Ikke mindst en analyse af digtet »Myggesang« fra Ivan Malinovski-samlingen *Galgenfrist* (1958), som i sin tid udfordrede en del studiekredse med fokus på modernistisk lyrik, fortjener opmærksomhed. I 1970'erne indså digteren, at tekstens forbindelse med den industrielle udfoldelse på stålvalseværket i Frederiksværk ikke just faldt i øjnene, hvilket skaffer Bredsdorff afsæt for nogle refleksioner over forholdet mellem poesi og politik. Et vigtigt træk i digtet – og argumentet for, at det fortsat holder vand – er, at det »forener uforenelige værdiudsagn« (eller følelser, for den sags skyld) og vel at mærke uden at mediere mellem dem.

Bredsdorffs afskedsforelæsning i 2004 kredsede om »tre eller fire ting jeg ved om Bergman«. Han ved i hvert fald om to grundmotiver. Det vrimler med symbolske eksamenssituationer ofte iscenesat som *road movies* (*Smultronstället*) eller ølejrsoophold (*Såsom i en spegel*), med overbærenhed og tilgivelse som mulighed (*Fanny og Alexander* lader biskoppen stå for forhør og afstraffelse, mens familien Ekdahl forvalter overbærenheden). Den afgående professor kan da slutte sin forelæsning med den forsikring, at »eksamenskarakterer er ikke det sidste ord«.³

Sektionen »Digting« åbner med bidraget »Kunst og eksistens« (bogens ældste, fra 1960, da Thomas Bredsdorff var meget ung, skrevet til en bog, *Det lyse rum*, redigeret af den endnu yngre kollega Hans Hertel), der, ikke så overraskende, hævder en sammenhæng mellem titelbegreberne, hvor det sidste ikke implicerer den biografiske realitet. Allerede her drages Morten Nielsen af stald. Hans digtning lever, ikke fordi han døde, men fordi han levede »i væsentlighed«, står der.

Sektionen omfatter ellers en grundig gennemgang af »Vølvens spådom«, en hyldest til sonetten og sonetkransen, poesiens ultimative forsvar mod, hvad K.E. Løgstrup kaldte »formløshedens tyranni«, en nærlæsning af Georg Brandes' portræt af Schack Staffeldt – og tre bidrag, der kredser om modernismebegrebet i dets nøjere gestaltning på ruten fra præ- til post-. Brandes diagnosticerede »en uopfyldelig længsel« i Staffeldts digte, en pessimistisk, uopløselig dualisme. Det er Bredsdorff om at gøre at understrege, at digteren i sin poetiske allegorisering langt hen taler om »natur« i moderne betydning, som iagttageligt landskab snarere end som sjælelig konstitution. Brandes har dog ikke sans for, hvilken rolle den

---

3 Bergman har eksamensmotivet fra Strindbergs *Ett drömspel* og Ibsens *Vildanden*, begge opført i hans instruktion på Dramaten. I øvrigt repeteres analysen af *Smultronstället* i den førnævnte 2018-forelæsning om kunsten at ældes. Lægens første pligt er der »at bede om forladelse« (71), her »at bede om tilgivelse« (271).

»ydre« natur spiller »som anskuelsesundervisning og poetisk bevis for platonismens sandhedsværdi«. Men dette som Brandes at have et bestemt ståsted er ikke »en hindring for mental spændstighed«, altså for at være en god poesilæser. Den generelle konklusion kan da blive: »Litteraturfaget er kun et fag hvis det også har redskaber til at forstå og værdsætte det skønne læseren mener *ikke* er sandt«.

»Præmodernismens problem« har afsæt i den modsætning mellem »modernistisk ortodoksi« og »ideologikritisk ortodoksi«, som blev tydeliggjort i kølvandet på Ezra Pounds ikke-retssag efter Verdenskrigen: enten kunne man se ham som genial kunstner ganske vist med fascistisk rabies eller som udtryk for modernismen som »den reaktionære borgerligheds yderste konsekvens«. Flere nærmede sig o. 1910 fascismen, Södergran stoppede op ved Nietzsche, Marinetti overskred som bekendt linjen. De hurtigt skiftende ismer dengang var fælles om at se sig som antiromantiske, de stillede idealismen »på hovedet« og slog sig på sansninger. Opgaven er da for en nutidig betragtning »at skille det næringsholdige fra råddenskaben«.

I »Modernisme, avantgarde, konstruktion« reflekterer Bredsdorff over de skiftende generationsbenævnelser fra 1960 og frem mod 2000, hvor Anne-Marie Mai lancerede »det formelle gennembrud«. Da han bemærkede, at det var lyrikken/poesien, man lagde til grund, og at modernisternes prosa ikke var modernistisk, undersøgte han sagen i *Sære fortællere*, ikke mindst med henblik på synsvinkelplaceringen, et af arvejuvelerne i den naturalistisk-impressionistiske Herman Bang-tradition. Med afsæt i optakten til Klaus Rifbjergs »Frække Jensen« leverer Bredsdorff bogens længste sætning, om »den utroværdige fortæller«. Som bekendt etablerede han tre udgangspunkter for sin betragtning af de sære fortællere: Rifbjergs overvejende naturalistiske, Villy Sørensens fantastiske med H.C. Andersen'ske efterklange og Svend Åge Madsen abstrakte. Han slap dengang ikke, som tilsigtet, af med modernismeetiketten. Den levede videre, indtil Anne Borup ved årtusindskiftet gjorde modernismen til en konstruktion og hendes følgere opfandt avantgarden (bestående af nu 80-årige folk som Klaus Høeck, Jørgen Leth og Peter Laugesen) – også en opmærksomhedsskabende, ideologisk befængt mærkat.

Det tredje bidrag til modernismediskussionen fokuserer på den såkaldte postmodernisme – med Jan Kjærstads *Forførelsen* som samtalepartner. Bredsdorff pointerer, at Den Store Fortælling, som Kjærstad er imod, er den om Frigørelse med rod i Oplysningstiden, som Bredsdorff jo har investeret sine penge i. Men hvis sammenhængsløsheden og årsagsfraværet hersker, hvad så med ens liv? Flydende identitet, skiftende roller. Bredsdorff søger en reaktionsmulighed i denne situation, ved siden af de mest oplagte. Han vil gerne »opfatte postmodernismen som et nødvendigt korrektiv til modernismen«. Og jo, Johan Wergeland er »mærkeligt trofast mod kvinderne midt i omskifteligheden«, ikke som Don Juan driftsstyret,

for ham »handler den erotiske lidenskab mindre om erotik end om erkendelse«, som skrevet står, med den freudianske befrielseshistorie som baggrund. Artiklen, fra *Politiken* og vel en art anmeldelse, får sit perspektiv ved at være blevet placeret her, i sektionen »Digtning«, men akkurat på kanten af sektionen »Forfattere«.

Især som yngre bidrog Thomas Bredsdorff med vigtige indlæg til litteraturfagets teoretiske debat. Sektionen »Teori«, som altså kunne udgøre et tredje bind, rækker fra den nævnte, trods forkortelsen fortsat lange artikel »Litteraturteori og glossematik« til en ligeledes ganske lang, men bredere sigtende artikel om humanistisk videnskab gennem et halvt århundrede, »Fra Snow til Snowden«, der tager afsæt i et ganske uforsonligt Cambridge-sammenstød mellem F.D. Leavis og C.P. Snow, dvs. mellem *humanities* (med dannelsesmonopolet) og *science* (med eksakthedsmonopolet). Disputen gav også hos os anledning til en videnskabeliggørelse af *humaniora*, som jo forud havde udviklet genetiske (biografiske og komparatistiske) forklaringsmodeller. Reaktionen mod denne historisme kom i skikkelse af strukturalismen, der frem for tilblivelsesforklaringer spurgte til iboende systemer eller mønstre. Den sprogvidenskabeligt funderede, hjemligt avlede glossematik udgjorde den første bølge, den franske, Saussure'ske strukturalisme udgjorde den anden, med begreber om funktionalitet, generalisering, eksakthed og begrænset antal genkommende elementer (langt fra f.eks. positivistisk adjektivtælling). Retningen fokuserede specifikt på strukturelle modsætningsforhold. I dansk litteraturpædagogik blev det A.J. Greimas' aktant- og sommerfuglemodeller, der slog bredt igennem, men i længden blev de forskelsudviskende og trivialiserede. Frederik Stjernfelts katastrofeteori bragte legen til en yderlighed.

Blandt de mange reaktioner mod strukturalismen stopper Bredsdorff op ved fire: ideologikritikken, jagten på »falsk bevidsthed«, oftest i borgerlig litteratur; hermeneutikken, undsigelsen af videnskabelig metode som vej til sandhedserkendelse⁴; poststrukturalismen, specielt dekonstruktionsvarianten, der fokuserede på de uophævelige modsætninger i teksterne; og den Austin'ske talehandlingsteori, som vel *fake news*-fænomenet nu atter aktualiserer. Bredsdorffs eget indspark går ud på, at der findes eksistentielle, religiøse og kunstneriske sandheder, men sandelig også videnskabelige, altså beskrivelser, der – på Hjelmlev'sk – er modsigelsesfri, udtømmende og enkle.⁵

Hvad han i øvrigt ser foran os (og derfor Edward Snowden i titlen) er en konflikt mellem »den liberale humanistiske kultur«, vi kender, og informationssam-

---

4 En brevveksling med Aage Henriksen om hans hjemmestrikkede hermeneutik indgår i Bredsdorffs erindringsbog *Gør hvad du vil – men sig hvad det er* fra 2013.

5 Gennemgående hentes artiklens eksemplifikation fra H.C. Andersen-eventyret »Klods-Hans«.

fundets totalstyring af bevidsthedslivet og ensretning af meningsdannelsen, tænke-måden, forbruget, osv. Han knytter et spinkelt håb til, at de kommende årtiers unge vil insistere på »en humanistisk videnskabelighed der bygger på pålidelige tekster og fakta, underbygger sine påstande, gør rede for tidligere forskeres iagttagelser og argumenterer stringent for sine resultater med respekt for logikken som overdommer«. Hvilket jo lyder som et videnskabeligt *credo*, passende nok anbragt som bogens udgangsbøn.

Mellem sektionens to nu omtalte flagskibe befinder sig yderligere fem artikler. Litteraturundervisningens mål diskuteres med stadigt hensyn til Aage Henriksen, og litteraturvidenskaben stilles i forhold til psykiatrien. En festforelæsning funderer over undertekst og dekonstruktion, altså over, hvordan det usagte dog »siges«. »Underskud« står der over en mønstring af tekstanalysens gængse arter, som eksemplificeret i en bog med læsninger af J.P. Jacobsens »Et Skud i Taagen«. Og et digt af Klaus Rifbjerg udsættes for nykritiske, strukturalistiske og dekonstruktive tilnærmelser. Før vi altså, hen over et par årtiers teoripause, kommer til Snow og Snowden, hvor trådene samles og sløjfen bindes.⁶

I et appendiks finder man nogle taler, der hylder Thomas Bredsdorff og bidrager hagiografisk til hans karakteristik. Horace Engdahls er fra 2015, da Bredsdorff fik overrakt Svenska Akademiens nordiske pris, mens Jan Rosieks, Lasse Horne Kjældgaards og Marianne Stidsens er fra 2017, fra fødselsdagsseminaret, da han fyldte 80. Stidsen, bogens redaktør, får således lejlighed til at circle om dens titel både indlednings- og afslutningsvis: *Litteraturen giver form til en følelse*. På titelbladet er denne formgivning begrænset til perioden 1960-2019, dog nok ved en fejl: årstallene må tilhøre undertitlen. Det tør være de tre nævnte mænd, som kvinden i kurven i forordet kalder »nogle af nordisk litteraturvidenskabs fremmeste profiler«. Roser, i sandhed uden torne.

Horace Engdahl pointerer, at Bredsdorff som 1700-talsforsker »omdefinerede Oplysningen«. Han har leveret »et mere broget maleri med mere menneskeligt liv« end det traderede, forsimplede. Han har endevendt også svenske kanoniske tekster – ingen har »defineret Bellmans fortælle teknik i Fredmans epistler enklere og klarere«, end det sker i Bredsdorffs bog *Den brogede Oplysning*, hvor tricket jo består i, at der tages udgangspunkt inden for 1700-tallets religiøse rammesæt-

---

6 Karakteristisk nok er det en analyse af Grundtvigs digt »Til min egen Meta«, der i glossematik-afhandlingen skal antyde, hvad teorien kan udrette i den såkaldte virkelighed. Spørgsmålet er, om analysen illustrerer glossematikens fortræffelighed eller Bredsdorffs kapacitet som følsom litteraturlæser. Afsættet er i hvert fald, at strukturen i digtet må fornemmes, opleves »i en umiddelbar gestaltning« – for »det møjsommelige dokumentationsarbejde« med at afgøre, om fornemmelsen havde noget på sig.

ning i stedet for, at der gøres front imod religionen, at Bredsdorff altså frigør sig fra »den antireligiøse fastlåsnings« og således breder betragtningen ud fra selve fornufilsosofien til også at tilgodese det frigørende potentiale i f.eks. pietismen og herrnhutismen. Han respekterer forestillingen om og fremstillingen af *sjælen*, langt hen identisk med 1700-talsdigternes natur, den indre, altså.

Jan Rosiek griber ud efter et par tekster, som han mener klarest angiver Bredsdorffs »æstetiske standard«, kapitlerne »Imagistisk prosa« i Enquist-bogen og »Lyrikkens modernisering« i *Politiken*'s verdenslitteraturhistorie, med fremhævelse især af den stilistiske fortætning, den veldefinerede synsvinkel og de intense billedsansninger, i det hele taget klarheden, som Rosiek også finder i Bredsdorffs egen lette fremstilling.

Lasse Horne Kjældgaard er faldet over en forskel mellem Thomas Bredsdorffs erindringsbog og hvad han i øvrigt har læst af »litteraturprofessoral erindringslitteratur«: han skriver meget om rejser, kun lidt om forfattere. En arv måske fra 1700-tallets litteratur, der jo vrimler med folk, der med fjerne, evt. fremmede blikke betragter det hjemlige. *Dansk litteratur set fra månen*, hedder en Bredsdorff-bog fra 2006.

Endelig talte Marianne Stidsen på fødselsdagsseminaret om »Litteraturen og følelserne«. Bogens titel, Bredsdorffs »måske vigtigste læresætning«, peger også på, hvad der er litteraturforskerens opgave: »at forsøge at fortolke denne litteratur gennem nærlæsning«. Sådan lover Stidsen at indrette sit professionelle liv, og sådan bør punkt 1 lyde »i enhver kritikers grønspættebog«.⁷

Thomas Bredsdorffs generøse bog bidrager kalejdoskopisk til litteraturstudiets historiske udvikling på dansk grund fra det nykritiske gennembrud frem til de sidste tider. Men i den henseende må den naturligvis lægges ved siden af det øvrige forfatterskab, herunder det nævnte erindringskrift, samt interviewet med ham i Marianne Stidsens samtalebog »om kritikens guldalder«, *Levende litteratur* (2018). Der karakteriserer Bredsdorff 1970'erne som »den værste tid i mit professionelle liv« (med ord som modbydelig og ondskabsfuld), hvor pludselig den kulturradikale tradition med dens relative sympati med studenteroprøret blev »den argeste fjende«, idet oplysningstraditionen blev dømt ude som »borgerlig«. Kollegaen Erik A. Nielsen fremhæver tilsvarende, at den marxistiske kritiks po-

---

7 Bogen hører til de ordentlige. Trykfejlene er få i tallet; et par gange står der f.eks. 'Smulltronstället' (68ff). Herudover er der de obligatoriske skillefejl: inte-/ressante (11), forsta-/aes (76), grun-/danskueise (110), kun-/steventyr (492), bogstavs-/kriften (496). Samt det nævnte, syndige rod på titelbladet, hvor tillige redaktørens bidrag til appendiks-sektionen er degraderet til »efterskrift«. Mon »Noter« over kun én note (77) er udslag af computerstupiditet? Nogle undertitler undervejs lyder, som om de er avlet i kronikredaktørens hjerner.

larisering af faget og lærergruppen medførte »en højst ukonstruktiv og ufrugtbar tilstand«. Stidsen har anbragt de to, Bredsdorff og Nielsen, i hver sin ende af bogen, som periodens sande og mest inkarnerede humanister. Med baggrund i den såkaldte Aage Henriksen-skole repræsenterer Nielsen hermeneutikken, den metodefornægtende, fortolkende og forstående kritik, som også Bredsdorff karakteriserer med sympatetisk blæk.

Peter Madsen, også kollega, bidrog væsentligt til udviklingen i tidlig-70'erne af den såkaldte kritiske teori, men er ikke særlig villig til at påtage sig skurkerollen. Grundoplevelsen var, at megen ældre litteratur – som nu Martin A. Hansens *Løgnere* – pludselig forekom »temmelig forfærdelig«, så ambitionen blev at »videnskabeliggøre litteraturbeskæftigelsen«, at finde en tilgang, hvor man »ikke bare snakker ud i luften, sådan at det lyder charmerende eller på anden vis overbevisende eller forrygende eller sådan noget«, en »eksakthedsorientering«, altså. Man betonedede vigtigheden af kritisk distance, et modstykke til f.eks. Bredsdorffs lidenskabelige fordybelse. Den angelsaksiske nykritik, som o. 1960 havde undermineret den traditionelle biografiske litteraturforskning og fokuseret på teksten som en selvberørende helhed, var med Madsens ord »anvendelig som tilgang«, men på den anden side havde den jo afvist at beskæftige sig med tekstens historiske og sociale kontekst, dens »omverden«.

Nykritikken, som bekendt introduceret af Johan Fjord Jensen i *Den ny kritik* (1962), dog efter foregribelser hos Jens Kruuse og især Torben Brostrøm, dannede fundament for de tre senere danskprofessorer, Bredsdorff, Hertel og Nielsen, der udgør højdedraget i det kritiske landskab, som *Levende litterater* fremmaner. Forprøvefaget »fortolkning« havde før da ingen metodisk basis, man skulle nærmest bare finde på noget at skrive, »man skulle ind i en særlig verden af litteratur, litteraturhistorie, kanoniske digte«. Nu røg alt det ud, som ikke kunne siges med hjemmel i teksten, først jo det biografiske, som man kunne læse sig til hos ældre forskere. For Bredsdorffs vedkommende forbandt den nykritiske inspiration sig med impulser fra sprogp professoren Paul Diderichsens opfindelse, faget »prosa-historie«. Inspirationen ses klart i bogen om de sære fortællere, men Bredsdorff gav jo også studiet af de islandske sagaer en nykritisk saltvandsindsprøjtning. Hans fascination af oplysnings-tiden ikke blot i disputatsen, men også og især i flere værker af yngre dato aktualiserer en bredere baggrund, end nykritikken »behøvede«. Tydeligvis har han da formået både at holde fast i sit æstetiske udgangspunkt og at modificere det med træk fra andre metoder, og med fastholdelse af den overordnede humanistiske vinkel.⁸

Aage Jørgensen

---

⁸ Jf. Marianne Stidsen, *Levende litterater. Samtaler om kritikens guldalder*, 2018, s. 55-93 (»Jeg er en kunstfreak«).

Dan Ringgaard: Chaplins pind. Et essay om litteratur og kreativitet. Aarhus Universitetsforlag, 2020. 225 sider. ISBN: 9788772190075. Vejl. pris: 199,95 kr.

I forbindelse med Verdensudstillingen i Paris 1937 skrev digteren og essayisten Paul Valéry en artikel i *Le Figaro*, som begynder med ordene: »Det generelle problem for en udstilling er at synliggøre: det består i at samle, dokumentere og værdsætte det, som almindeligvis er spredt, afsondret og tilbageholdt, for nogle lidet tilgængeligt og for mange fuldstændig ukendt«.¹ Man kan udstille maskiner, skulpturer, møbler og alskens seværdigheder, men, spørger Valéry, hvordan vise selve den kreative proces frem? Som litterært modstykke til en udstilling om »den levende videnskab« baksede Valéry med at lave en udstilling om forfatterens arbejde, hvor den litterære tilblivelsesproces skulle i fokus frem for de enkelte værker. Man forstår, at det var en svær opgave. Den litterære frembringelse er en så abstrakt aktivitet, at den er vanskelig at udstille. Løsningen blev for Valéry at udstille to slags genstande. På den ene side en samling af 1800-tallets store franske digteres originale manuskripter, hvori sporene af »åndens kamp mod sproget« manifesterer sig som udstregninger, rettelser og stikord, og på den anden side en samling af periodens mange og ofte kortlivede, litterære tidsskrifter, hvori tidens vigtigste litterære ideer og udgivelser blev bragt til torvs og debatteret. Bag denne kuratering ligger en antagelse om, at den kunstneriske skabelse både omfatter kunstner, værk og modtager.

Jeg blev mindet om Valérys udstilling ved at læse Dan Ringgaards udsøgte essaysamling *Chaplins pind*, som har en lignende ambition om at bringe kreative processer og æstetisk erfaring til syne. Tilmed præsenterer Ringgaard selv sin bog som netop en »udstilling«, hvor de enkelte essays er at betragte som montrer, arrangeret i fire på hinanden følgende udstillingsrum med titlerne Poiesis, Praxis, Arbejde og At læse. Også for Ringgaard består udfordringen i at lade proces og tilblivelse træde klart frem fra de udstillede genstande, derfor den essayistiske udstillingsform.

Bogen indledes med et kort essay om et fraklip til Chaplins *Byens Lys* (1931), hvori den berømte vagabond bliver distraheret af en pind, som har sat sig fast i en rist på et travlt indkøbsstrøg. Det er en af den slags karakteristisk legende scener, hvor det med Ringgaards ord er, »som om kunstneren Chaplin træder ud af vagabonden Chaplin«, og vagabondens leg bliver til kunstnerisk skaben. »Det er det, at noget opstår, og at vi ser det ske, som er så fascinerende. Det er ikke mindst

---

¹ Paul Valéry: »Comment travaillent les écrivains?«, genoptrykt i *Vues*, Editions de la table ronde, Paris, 1948, s. 315.

derfor vi ser en film eller læser et digt. For at se noget blive til« (17). En verden og et filmdigt.

Det første afsnit i Ringgaards imaginære udstilling handler om poiesis (frembringelse, forstået – med Heidegger – som bringen til syne) og begynder ligesom Valéry's udstilling med skitser og fragmenter: først en analyse af Rilkes formfuldendte sonet om den arkaiske Apollon-torso, hvor det poetiske blik animerer og fuldender den lemmeløse stenkrop, derpå skitser fra billedkunstens verden og senere J.P. Jacobsens litterære metaskitse »Der burde have været Roser«, hvor dét, der kunne have været udfoldet som et historisk tableau, fastholdes som blot en mulig tilblivelse. Ut pictura poiesis: digtningen begynder i billedet.

Derpå følger en række mere filosofiske essays om digterisk frihed og skabelse. Her trækker Ringgaard på Susan Stewarts bog om digterens frihed,² ifølge hvilken også den kunstneriske frihed, ligesom den politiske, findes i en positiv og en negativ variant: friheden til og friheden fra. Den positive frihed finder Ringgaard i at vælge noget til, og heri ligger også friheden til at vælge sin egen begrænsning. Skaberviljen er ikke nok, for skabelsen opstår først i ideens møde med stoffet, som også indebærer valg og begrænsninger. Skabelse betyder for Ringgaard en fri brug af erfaring og stof, og alligevel indebærer den et element af begrænsning, der, i hvert fald for nogle, kalder på ødelæggelse. Meget af Ringgaards bog kredser om skabelsens destruktive modimpuls, fra drengen der ødelægger sit sandslot, til Kafka der ved sin død ønsker sit forfatterskab brændt. Her kommer den negative frihed ind i billedet som frigørelsen fra kunstværkets begrænsning af kunstneren. Som Ringgaard sammenfatter: »Digterens frihed er en frihed i forhold til sin egen erfaringsverden, til at afprøve forbindelsen mellem ide og materiale og til at gøre det hele anderledes og om igen« (54).

Afsnittet om kreativ praksis domineres af Ringgaards koncise fortolkning af »Klods Hans«, der både personificerer den frie romantiske skaber og den slags hverdagstaktikere (jævnfør Michel de Certeau), hos hvem improvisation er en daglig adfærd, motiveret af omstændighederne. Andersens muntre fremstilling af den frie skabelse kontrasteres senere, i afsnittet om Arbejde, af refleksioner over litteraturhistoriens store slidere, Flaubert og Kafka, for hvem forfattergerningen først og fremmest bestod i udmattende og ydmygende anstrengelse. At skrive handlede for disse forfattere »om at gøre sig fri, men vejen går over lidelsen og kræver at man ikke holder sig tilbage«, skriver Ringgaard (111). Bogen er således fuld af kunstneres – ofte meget forskelligartede – refleksioner over egen praksis.

---

2 Susan Stewart: *The Poet's Freedom. A Notebook on Making*. University of Chicago Press, 2011.

Det sidste rum i Ringgaards litterære udstilling er Læseværelset, og her munder de mange citatspækkede miniessays om kreativ skrivning ikke overraskende ud i en afsluttende drøftelse af, om man også kan tale om kreativ læsning. Svaret er naturligvis bekræftende og allerede påvist gennem Ringgaards egen praksis som litterær essayist. Den kreative læser skal, som det hedder, »gøre en aktiv indsats for at byde med tvangsmæssige læsevaner og (...) være afventende og modtagelig« (177) for det særlige ved hver enkelt tekst. Også i denne læsningens skabelsesproces genfinder Ringgaard dialektikken mellem skabelsens positive og negativ frihed. Den kreative læsning kræver »viden og analyse«, men vil gøre sig fri af den metodiske tekstanalyses tvang, såvel som af den historisk-kritiske analyses forpligtelse på tekstens egen erfaringsverden og af kulturanalytikerens vane med at læse enhver tekst i lyset af en større sammenhæng. Den kreative læser vil være fri til – og dette er vel Ringgaards credo –

at lade sig lede af sin egen gennem intense studier kvalificerede erfaring af teksten på en måde, der genfremkaldte teksten i al dens særegenhed og i stadig nye versioner som hver gang følger noget nyt til forståelsen af den. Gentagelse med en substantiel forskel (185).

Uden rigtig at komme nærmere ind på det berører Ringgaard med sine præcise overvejelser over den kreative læsnings praksis det ambivalente forhold mange litteraturundervisere har til metodeundervisning: hvordan forene almindelige videnskabelige krav om metodisk stringens med den tvangfri læsning, som skal til for at tilegne sig det særegne? Afslutningsvis lader Ringgaard Horace Engdahl tegne en konflikt mellem den kreative personlige tilegnelse og videnskabssamfundets upersonlige sprog, og her er den ellers så elegante bog momentant ved at stivne i eksistentiel poseren. Det er da også karakteristisk, at selv om Ringgaards essayistiske udstilling om kreativitet nok har flere rum og facetter end Valéry's, så fandt kun sidstnævnte plads til tidsskrifter og debatter som eksempel på, hvordan den skabende impuls også kan være kollektiv. Hos Ringgaard er kunstnerens og læserens frihed mestendels ensom. Som Chaplin med pinden.

Christian Dahl